

U21

TITU MAIORESCU

62.357 ©

SCHIȚĂ DE BIOGRAFIE

PSICHO-SOCIOLOGICĂ

DE

D. DRĂGHICESCU

FOST MINISTRU PLENIPOTENȚIAR

EXTRAS DIN REVISTA „LIBERTATEA”

pg. 10 / Dest

TITU MAIORESCU

SCHIȚĂ DE BIOGRAFIE
PSICHO-SOCIOLOGICĂ

62.357 C

DE

D. DRĂGHICESCU
FOST MINISTRU PLENIPOTENȚIAR

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ
— CLUJ —

516.706

18
1995

EXTRAS DIN REVISTA „LIBERTATEA”

516706P

CUVÂNT ÎNAINTE

S'ar părea de rigoare obligatoriu că, la o aniversare, să nu se scrie despre cel aniversat decât articole admirative, chiar ditirambice, în tot cazul apologetice. Aceasta este și nota tuturor articolelor de ziare și reviste și a conferințelor ocazionale, cu prilejul aniversării nașterii lui Titu Maiorescu. De aci monotonia fadă a acestor producțiuni — cu unele, puține, excepții — care sfârșesc prin a deveni exasperant de insipide.

Desigur: **de mortibus nihil, nisi bene.** Aceasta este, firește, riguros adevărat pentru orice mort de rând, dar nu poate fi deloc pentru unul de categoria lui Maiorescu. **Profesorul Maiorescu, estetul și criticul Maiorescu este nemuritor.** Și pentru un nemuritor, ca și pentru orice om încă în viață, nu se poate aplica riguros acest **de mortibus.** Cu atât mai mult cu cât aniversarea nu este a morții, ci a nașterii lui Maiorescu și acest studiu biografic nu coincide decât fortuit cu această aniversare. Că el întrerupe monotonia

ditirambilor, înfățișând în mod realistice pe Titu Maiorescu, este poate în avantajul adevărului ce este de spus asupra acestei așa de proeminente personalități.

* * *

Pentru vremile noastre, atât de emancipate de orice credință religioasă, pentru raționaliștii indiferenți și profund sceptici, totalmente liberați de scrupulele isvorâte din religie, adică de orice preocupare cu perspectiva unei judecăți și sancțiuni finale, postume, este neapărat necesar măcar acest **simili** sau **ersatz** de o astfel de judecată.

Aceasta pentru că este bine ca ipocrizia, nedreptatea și orice faptă reprobabilă, adesea camuflată sub exteriorul unei înalte și impecabile corectitudini morale, să nu triumfe în toate și peste tot, atunci când operează drapate cu haina fățarniciei. Tendința de a supra-stima exagerat valorile, inflația unor valori, ce se practică azi cu entusiasm și fără măsură, necesită neapărat o deflație, care să le reducă la adevăratele lor proporții, mai ales când sunt reale, cum este în adevăr cazul impunătoarei personalități a lui Titu Maiorescu. Principalul este — și o recunoaștem — ca terezia judecății noastre să funcționeze cât mai egal posibil cu cea a judecății finale și aceasta va fi preocuparea de căpetenie a acestor pagini.

* * *

De obicei, Titu Maiorescu, omul, este văzut numai prin auereala profesorului și a criticului și

mai ales prin aceea a marelui orator. Imagina lui este astfel necompletă și oarecum falsificată, întrucât este neglijat filosoful și junimistul. Întrugindu-i portretul, prin sinteza tuturor aspectelor personalității sale, spre a da o imagine vie, realistă și completă, este inevitabil ca acest portret să displacă, să jicnească și chiar să supere pe cei care-l idealizează pe Maiorescu, și cu atât mai mult cu cât îl vor fi idealizând mai tare.

Decepția aceasta o încercăm toți cari, având despre noi o idee exagerat de avantajoasă, ne găsim pentru prima dată în fața unei fotografii care ne înfățișează în realitatea noastră cea adevărată.

Cine n'a fost dezamăgit privind prima sa fotografie?

* * *

Se prea poate ca unele aprecieri, cu privire la Maiorescu și a celor din jurul său, să pară subiective sau personale. Inșă, orice fel de aprecieri, fie aprobative, fie reprobative, când sunt rezultatul unei experiențe și cunoștințe direct personale, nu pot fi decât subiective și personale, adică în conformitate cu natura experienței. Impersonală nu poate fi decât o apreciere luată gata dela alții, din auzite, — care, și aceea, tot personală va fi la obârșie — sau când este vorba de cineva de care nu prea ai de spus nici bine nici rău.

De regulă, pari impersonal când admiri pe cineva în cor cu alții. Indată însă ce faci rezerve ești subiectiv și personal.

Nu țin deloc să fiu **impersonal**, tocmai pentru că doresc să fiu imparțial și obiectiv. De aceea, când admir pe **Maiorescu**, profesorul, criticul și estetul, mai mult ca oricare altul — admirație desigur subiectivă — cred că-mi pot permite și subiectivitatea de a nu avea admirație pentru **Maiorescu** filosof și nicio stimă pentru **Maiorescu** om politic.

Se poate că, pentru partizanii și creaturile lui **Maiorescu**, aprecierile să se prezinte într'o ordine alta, poate chiar una de sens invers, dar și ele vor fi exact tot atât de personale ca și cele cuprinse în paginile ce urmează.

În aceste pagini reproducem articolele apărute în ultimele trei numere ale revistei **Libertatea**, cu unele, mici, modificări, adaose și clarificări.

D. D.

TITU MAIORESCU

CAP. I.

OMUL ȘI PROFESORUL

Cu ocazia aniversării de 100 de ani dela nașterea lui T. Maiorescu un potop de articole a căzut peste ziarele noastre. Este desigur în aceasta o compensație pentru tăcerea involuntară, care a învăluit moartea acestui mare Român, în 1917, sub ocupația germană, moarte de care cei mai mulți n'am știut. Vitregia vremurilor nu permitea atunci să se sublinieze, cum este obiceiul, marea personalitate și marele calități ale lui Titu Maiorescu, pentrucă, refugiată la Iași, intelectualitatea română, în mare parte, aproape n'a avut cunoștință despre decesul lui la București. Depresiunea sufletească ce ne copleșa nu era atunci prielnică pentru glorificarea nimănui.

Inevitabil, articolile ce se consacră memoriei lui Maiorescu, fiind de circumstanță, o idealizează, și iau adesea caracterul detirambic și iperbolic.

Ele ne dau pe un Maiorescu stilizat, pregătit pentru a fi trecut direct în legendă. Pentru noi unii, din cei care l'am cunoscut de aproape, aceste articole ne înfățișează pe un Maiorescu convențional, artificial, cum ar fi un portret făcut numai din lumini fără nici-o pată de umbră, din care cauză el apare ca ceva prea abstract, eterizat până la evaporare în ficțiune¹⁾.

Credem că este oportun ca monotonia hiperbolicelor convenționale să se întrerupă puțin printr'un portret mai realist, compus din lumini și umbre, care să vivifice această mare personalitate în imaginația generațiilor viitoare.

Pentru a evoca viața sa reală, vie, voi aduce aci un bun și important crâmpei din a mea, care-mi face posibil să redau pe Maiorescu așa cum am avut prilejul fericit să-l cunosc. În adevăr, ca și alți mulți, i-am fost student la Universitate și apoi coleg de importanță minoră, suplinitor și conferențiar. În experiența vieții mele, personalitatea sa intră ca un factor hotărâtor. Această experiență a fost însă foarte inegală. Ea mi-a lăsat și amintiri înălțătoare, entusiaste și amintiri penibile. Evocând acum persoana lui Maiorescu și căutând s'o reprezint după această experiență, evoc cei mai frumoși ani ai vieții mele, din vremea studiilor, dar, și anii plini de decepție și amărăciune ai carierei mele universitare.

---

1) În acest gen putem cita, articolile, admirabil de reușite, ale eminentilor mei amici, filosoful jurist Mircea Djuvara și finul gânditor Gr. Tăușan.

PROFESORUL

În primii ani ai vieții de student, am cunoscut pe Maiorescu omul, prin înfățișarea fascinantă a profesorului; în anii profesoratului meu am cunoscut pe Maiorescu, om politic conservator de nuanță junimistă.

Experiența mea, ca student al lui Maiorescu, a avut ca prim rezultat că, în loc să fac dreptul, în care scop venisem la Universitate, după audierea primelor lecții ale cursurilor lui, am uitat acest scop. Abia, cu mare anevoință, am mai trecut două examene la drept, luate cu bile roșii.

Alți entuziaști au fost atât de puțin și superficial luați de vârtejul artei și filosofiei lui Maiorescu, că au trecut toate examenele la drept cu bile albe și distincție, sunt azi juriști și jurisconsulti isteți și căutați, ceea ce nu împiedică, dimpotrivă, să fie mai ostentativ lăudativi ai filosofiei lui Maiorescu și cu drept cuvânt, nefiind expuși la posibile dezamăgiri ca mine care nu m'am specializat jurist.

* * *

Entuziasmul pe care Maiorescu l'a trezit în mine pentru filosofie m'a abătut cu totul dela studiul dreptului. Între codul civil și Schopenhauer, așa cum mi-l prezenta cursul lui, n'am mai putut ezita nici un moment.

Lecțiunile de filosofie și de logică, așa cum le făcea, erau fascinante și înflăcărau mințile încli-

nate spre meditație, entusiasmau și acaparau atenția până la obsesiune. Era în talentul oratoric al lui Maiorescu ceva unic. Nu era talent ci artă desăvârșită, în cel mai nobil sens al cuvântului. Gest, intonație, limpezime, precizie, dicțiune melo-dioasă și accentuată erau o încântare a auzului, a ochiului și a minții. Absolut stăpân pe sine însuși, stăpânea cu desăvârșire ideile și cuvintele, care veneau alese, expresive, adecuate cu gândirea. N'am mai găsit ceva aproximativ decât la Delavrancea. În viața mea, n'am mai întâlnit artă, în felul acesta, la noi, decât, în generația mea, la prietenii Titulescu și Micescu. În Franța numai cursurile lui Bergson, Boutroux și Durkheim au mai putut să-mi dea emoțiile și entuziasmul lecțiilor lui Titu Maiorescu.

Prin arta lui, Maiorescu a fost un profesor incomparabil, un creator, nu de filosofie, ci de filosofie. Examenele de fine de an, sub forma de conferință sau de lucrări scrise, erau pentru dânsul un prilej fericit de a căuta și a descoperi o licărire de gândire originală. Asculta conferința cu o așa încordată atenție și bună voință, încât orice licărire de idee originală sau de expresie fericită a studentului i se citea îndată pe față și în scăpărarea de bucurie a ochilor săi. Citea lucrările în-scris cu minuțiozitate neîntrecută, făcea sublinieri și note pe margine încurajatoare, aprobatoare și rezervele chiar erau indulgente. Avea sollicitudine părintească pentru orice licărire de valoare la studenții lui, cum cred că poate nici un alt profesor până la dânsul și nici după dânsul n'au mai avut-o.

Era fericit când putea distinge pe cineva și nu știa cum să-l încurajeze, să-l stimuleze mai bine. Avea o adevărată pasiune de a anima și stimula orice înclinație spre cugetarea filosofică. În același timp, era de-o desăvârșită toleranță pentru felul de a gândi al studentului. Ii lăsa absolută libertate de gândire, numai gândire să fie. În această privință experiența mea de student al său a fost foarte fericită.

* * *

Venisem din Liceu cu un bagaj de idei materialiste, luat din lectura lui *Conta*, pe care abia îl atenua citirea *Cugetărilor* (*Pensées*) lui Pascal și *Discurs asupra metodei* al lui Descartes, pe cât le voi fi putut pricepe ca licean, (acestea din urmă sub impulsivitatea unui profesor de matematică, mare pedagog Constantinescu (Daca) delă liceul din Craiova). Lucrarea mea scrisă de fine de an, asupra lui Schopenhauer, era făcută într'un spirit materialist, care contrasta cu filosofia personală a lui Maiorescu. Făcusem aceasta ca o sfidare naivă, tinerească, spre a provoca experiența unei reacțiuni de care eram curios.

A fost pentru mine o foarte fericită surpriză să constat că, departe de-al fi contrariat, dizertația mea scrisă a fost apreciată cu elogii. La al doilea fine de an, am prezentat o lucrare și mai laborioasă, într'un spirit și mai materialist, care se resimțea de materialismul mecanicist al lui C. Dimițescu, și aprecierea a fost încă mai elogioasă și chiar entusiastă. Am fost invitat să trec pe la

dânsul, acasă, unde am fost primit cu o încurajare care mă covârșea și cu o bună voință care intimidă. Mi-a arătat biblioteca; mi-a pus-o la dispoziție, fericit dacă îmi va fi de folos, permițându-mi chiar să iau cărțile la mine acasă.

Admirația ce aveam pentru acest animator al cugetării nu cunoștea margine. Când am constatat desăvârșita libertate de cugetare, ce-mi acorda, care mergea până a mă încuraja să-l contrazic, entuziasmul meu a devenit o adevărată idolatrie. Nu cred să mai fi fost cineva care să-l admire mai mult; îmi apărea ca ceva supra-uman, care mă fascina și din timiditate, sentimentul meu de admirație și recunoștință, neputându-se exprima în nici un fel, lua intensitatea adorației, pe care și-o deșteaptă o ființă mult iubită. În definitiv, datoresc lui Maiorescu, prin emotivitatea și exaltarea ce-a trezit atunci în sufletul meu, cele mai intense și înălțătoare bucurii ale adolescenței mele.

Profesor conștiincios până la scrupul, de-o exactitate, de-o punctualitate, care contrasta cu acelea ale colegului său, C. Dumitrescu-Iași, — și contrasta dezastruos pentru acesta, — Titu Maiorescu avea nobile elanuri spre înălțimi ideale, spre valorile spirituale, etice și estetice. În această privință, profesoratul lui compensa consecințele exemplului dat de neregularitatea, lenea, neglijența și relaxarea morală a colegului său, care, de-altfel, și el, era un spirit scăpărător, și mare artist al graiului, însă scăpărările acestea erau foarte rari și se eclipsau pe intervale din ce în ce mai mari.

* * *

Prin al treilea an de studii, este adevărat că lecturile mele, îmbogățindu-mi mintea, au avut darul să micșoreze puțin entuziasmul primilor ani și să-mi deștepte spiritul critic. Am început să-mi dau seama că cursurile lui Maiorescu de Istoria Filosofiei sunt prea anedoctice, că sistemele filosofiei ce ne înfățișa erau reduse la schema lor cea mai săracă și simplistă și pe canavaua aceasta săracă curgea broderia anecdotelor, a biografiei filosofilor. Partea sentimentală a vieții acestor filosofi era cea care prevala. În filosofia lui A. Comte, Clotilde de Vaux ținea un loc de frunte; iar soției lui John Stuart Mill, fostă D-na Taylor, îi atribuia un rol important în viața și opera filosofului englez.

Desigur era nevoie de această parte anecdotică și de biografie pentru a varia, ilustra, vivifica și însufleți expunerea sistemelor abstracte, și spre a deștepta și la început a întreține interesul pentru cugetarea filosofică. Însă, odată acest rezultat obținut, cum era cazul cu mine, această parte a cursului devenea inutilă, cu toată arta desăvârșită de a o prezenta. Ea era prea dezvoltată în dauna substanței de idei a cursului. Din ce în ce mai mult, sărăcia de substanță, înecată în literatura anedoctică, mă indispucea și prin al treilea an începea să mă revolte. Sub farmecul artei expunerii, revolta dispărea și lăsa loc admirației. Când însă căutam, după ce eșisem de sub influența fascinației, să recapitulez conținutul de cunoștințe câștigate la o lecție, constataam sărăcia ei și această constatare mă revolte. Devenisem astfel un admirator entusiast cu inter-

mitență. Eram când entuziast, când revoltat. Această evoluție s'a accentuat încă în anul al patrulea, poate și grație predilecției mele mai mari pentru cugetarea materialisto-pozitivistă, pe care influența dascălului meu nu reușise s'o sdruncine.

După trecerea licenței, am plecat să continuu studiile la Paris. Aci, iarăși, am avut fericitul pri-lej să ascult cursurile lui Bergson la College de France și pe ale lui Boutroux, la Sorbonna. Erau cei doi mari artiști ai cuvântului și ai cugetării franceze din acel timp (1901—904). Cursurile lui Boutroux îmi aminteau perfect pe acelea ale lui Maiorescu. O expunere dulce, muzicală, fină, profund insinuantă, pătrunzătoare. La lucrările înscris ale studenților, aceași sollicitudine, atenție, bună-voință, interes, ca și ale dascălului meu din Bucu-rești.

Păstrez una din lucrările prezentate la Boutroux și o compar și azi cu una din cele prezentate lui Maiorescu. Dacă una din ele n'ar fi în franțuzește, ai zice că aprecierile și notele pe margine sunt de aceeași mână, cu aceleași sentimente de atenție, de încurajare, de bună voință.

* * *

Dar, pe lângă această isbitoare analogie, era un contrast tot atât de isbitor între acești doi profesori ai mei. Materia predată de Boutroux era aceeași pe care o preda Maiorescu. Am audiat deci lecțiile lui Boutroux asupra lui Kant și Auguste Comte. Aceste lecții au fost o revelație pentru mine. Absolut nimic din biografiile anecdotice, din viața perso-

nală sau sentimentală a filosofilor tratați. În schimb tot miezul cugetării kantiene și comtiene, prezentat sub o formă deosebit de sugestivă, care se înrădăcina adânc în minte și trecea definitiv în țesătura cugetării tale. Profund instructive, bogate, substanțiale, lecțiile lui Boutroux erau tot atât de seducătoare ca ale lui Maiorescu. Ele contrastau însă prea mult ca fond și substanță cu ale acestuia. Când comparăm acest curs cu cel dela București, nu puteam să nu încerc un sentiment complex de dezamăgire și de necaz. Lecțiile din București mi se prezentau, în comparație cu cele din Paris, ca niște foarte plăcute întrețineri (causeries) de amator. Venind pe vacanță, în București, am avut imprudența să-mi exprim părerea că, în definitiv, cursurile lui Maiorescu erau foarte plăcute *sindrofii*, față de lecțiile serioase, substanțiale audiate la cursul lui Boutroux, părere pe care desigur amicii binevoitori nu s'au putut lipsi de a o transmite acolo unde putea să-mi deservască.

După terminarea studiilor mele la Paris, întors în țară, am căutat să văd adesea pe fostul meu profesor. Ii adresasem la timp teza de doctorat, care fusese bine editată și apreciată la Paris. M'a primit cu obicinuita sa bunăvoință. Văzuse, desigur, chiar din conținutul tezii mele, că părăsisem concepția materialistă mecanicistă și că, deși influențat de doctrinele socialiste, devenisem partizan al unui spiritualism social, care n'avea nimic comun cu materialismul istoric. Culesesem acest spiritualism social, de nuanță idealistă, dela profesorii mei Espinas, Durkheim, Tarde și Boutroux. Aceasta

Îl vexase, și mi-a atras, din parte'i, observația, cam amăruie, că este fericit să constate schimbarea orientării mele, pe care, el, nu reușise s'o determine, dar pe care profesori, mai cu prestigiu, au reușit să mi-o impue.

Din chiar primul an, o conferință la Universitate a fost prevăzută pentru mine, în buget de către ministrul Haret, în momentul când a intervenit o schimbare de regim, care ar fi putut să tragă cu sine și tăierea din buget a acelei conferințe. Grație lui C. Dissescu, ea a fost păstrată și de guvernul conservator, ministru fiind d-l M. Vlădescu.

La Universitate, am putut cunoaște și mai de aproape personalitatea lui Maiorescu și amintirile ce păstrez despre dânsul din acel timp sunt mai puțin entusiaste dacă nu chiar penibile.

OMUL

STILUL DE VIAȚĂ ȘI EXPLICAȚIA LUI

Din experiența raporturilor mele cu dânsul, la Universitate, am început a descoperi modul său de a fi, complexitatea caracterului său, structura curioasă a firii sale, deja cunoscută și experimentată de alții. Sub aspectul unitar, armonios și oarecum rigid al înfățișării, exista o adevărată dedublare. Către intimitii săi era altul decât cel care se arăta celor cari nu-i erau intimi. Avea o personalitate de fațadă și altă îndărătul aceștia, pe care eu n'am cunoscut'o, dar care se trăda prin aceea că personalitatea de fațadă era lipsită de căldură și de spontaneitatea francă. Era o atitudine impusă prin efortul voinții, *un stil de viață calculat*, voit, și deci o fațadă artificială și mai ales convențională, însă așa de bine înrădăcinată că devenise ca o adoua natură. Se trăda însă prin oportunismul ei complet în unele împrejurări, contrastând cu rigiditatea aproape mecanizată a unei atitudini calculate, voită cu o neobicinuită putere de a voi și de a se stăpâni, pentru a putea stăpâni și predomina. Această atitudine se fixase pe înfățișarea sa firească ca și o mască, pe care n'o mai putea desface decât poate în intimitatea celor mai intimi ai săi.

* * *

Cum s'ar putea explica aceasta dedublare? Este o problemă, o enigmă care nu s'ar putea explica decât probabil prin metoda psihologiei individuale a lui *Alfred Adler*, cunoscutul psiholog austriac.

Acesta, în adevăr, ne-ar putea da geneza personalității lui Maiorescu, *cheia* enigmei stilului de viață ce și-a impus, căutând-o în cine știe ce împrejurare a primilor ani ai copilăriei, ai unui copil unic sau ai unei copilării răsfățate sau neglijate. O împrejurare de acest fel s'a prezentat când copilul Maiorescu a luat contact cu profesorii și conșcolarii dela Academia Thereziana de la Viena. „Contactul cu ceilalți școlari era cu desăvârșire penibil... La cele dintâi întrebări ale profesorului, mutismul absolut al streinului a deșteptat veselia clasei întregi, o umilință cu atât mai grozavă, cu cât el trebuia să iasă până la tablă, apoi să se întoarcă înapoi în bancă sub privirile atâtor ochi plini de cruzimea inconștientă a copilăriei“ (v. *Soveja Titu Maiorescu* p. 18).

Adler ar găsi desigur punctul de plecare și explicația, firii lui Maiorescu în ceea ce numește el *complexul de inferioritate*, provenit dintr'un sentiment de inferioritate produsul unei timidități câștigată, cum văzurăm, în anume situații din vârsta fragedă, pe care n'a mai putut'o învinge decât printr'un efort violent de voință de a o stăpâni și surmonta, în măsura în care viața socială, atenția îndreptată în direcția și în favoarea comunității sau a unui interes nobil îi vine în ajutor.

Iată, în rezumat, cum se desfășoară complexul de inferioritate și metamorfoza sa în complex de superioritate. În adevăr, sentimentul de inferioritate este contractat de regulă în împrejurări ca cele aci amintite. El provine dintr'o substimare și apreciere nedreaptă. Această substimare și sentimentul de

inferioritate ce ea provoacă produc o reacțiune și se manifestă printr'o luptă, pentru a scăpa de acest sentiment și a ieși din această situație umilitoare. Această luptă încordată, efortul acesta de a te pune în valoare, încordarea de voință de a da tot ce poți, pentru a te ridica la nivelul celor care te disprețuesc, deprecindu-te, constituie ceea ce numește Adler *complexul de inferioritate*. El este vizibil mai ales când ridicarea la nivel este mai mult aparentă și lupta și încordarea nu reușesc decât să salveze aparentele, cărora le corespunde o inferioritate reală, un deficit între posibilități și voință.

Foarte adesea, însă, lupta nu se oprește aci. În virtutea inerției, a vitezii câștigate, lupta și încordarea continuă, cu tendința de a te ridica deasupra celorlalți, de a le deveni sau de a te considera superior lor, dacă nu în realitate măcar în aparență. Lupta și încordarea vor fi cu atât mai mari cu cât sentimentul inferiorității a fost mai pe nedrept și mai viu și energic resimțit. Incordarea voinții tinde a exploata la maximum valoarea personală reală, a obține, din exploatarea completă a mijloacelor personale reale, maximum de randament. Succesul deja obținut, prin eșirea din complexul de inferioritate, pare a-ți garanta un succes fără limită și concepi atunci o încredere nelimitată în tine, în pretențiile și în ambiția ta, în superioritatea ta asupra celorlalți. Aceasta constituie ceea ce numește Adler *complexul de superioritate*, în care degenerază foarte adesea acela de inferioritate.

Când complexul de superioritate are ca bază o

deficiență, un deficit de valoare sau de energie personale, el degenerază în ambiție bolnăvicioasă, grandomanie, detracare, infrațiune, crimă. Când acest complex se bazează pe-o valoare personală reală și pe o voință puternică, rezultatul este diferit, după cum este inspirat de un interes strâmt și egoist sau larg și altruist, după cum urmărește un scop personal sau un scop înalt și nobil și operează sub influența unei reușite discipline sociale și etice. În primul caz, complexul de superioritate cultivă aparențele, dă talente și succese datorite voinței și mai mult aparenței decât realității. În al doilea caz el dă mari talente, genii creatoare, eroi etc...

Dacă Alfred Adler ar trăi și ar citi *Insemnările zilnice*, el ar găsi aci materialul de împrejurări cu carear putea explica perfect stilul de viață al lui Maiorescu. Pentru profesorul psiholog Adler, *Insemnările* lui Maiorescu ar fi fost un neprețuit tezaur și persoana acestuia un subiect, un caz admirabil de studiat după metoda sa. Stilul de viață ce și-a dat Maiorescu și-ar găsi foarte vizibil obârșia și în atenția, supravegherea și îndrumarea pe care un părinte, profesor și pedagog, ca Ion Maiorescu, le-a pus în conducerea primilor pași în viață a fiului său. Aceasta a avut ca efect să-i imprime un caracter disciplinat, voluntar, ambițios și aspirația de a excela.

Intrat la Theresianum, Titu Maiorescu era aruncat acolo în ambianța unor odrasle de mari aristocrați, conți, baroni, marchizi, care-l priveau de sus, cu dispreț pentru origina sa etnică, fiu de valah,

rasă inferioară din orient, și pentru extracția sa din țărâniea Ardealului.

Iată cum se formează și funcționează la dânsul complexul de inferioritate. Neapărat, socialmente și materialmente, copilul Maiorescu se recunoștea inferior acestor fii de conți și de baroni austriaci, polonezi, italieni, ilustri, care-l desprețuiau, îl urau și îl batjocorau, cum o dovedesc numeroase note din Insemnările publicate (vol. I). „În școală sunt prețutindenii stimat și lăudat de profesori, de conșcolari absolut stimat...de către doi iubiti, dar de cei mai mulți dintre ceilalți urit“. În altă parte, într'o excursie, scrie că era „înconjurat de niște mumii, în care nu s'a furigat alt spirit decât invidia și nulitatea, eu făceam singur disonanța... Se apuca apoi și Powlikowski, care nu mă putea suferi de mult... să-mi spună că sunt prost absolut“. „Dacă sunt zece din 280 (elevi) cari mai vorbesc cu mine. Ori unde mă duc sunt iubit numai de 3-4, dar de majoritate sunt luat în răs, defăimat..“ nu este în tot institutul nici unul care să nu mă fi bârfit“. La rându-i, Maiorescu nu le ascundea nici el că, „cu toată fala lor boierească sunt întreținuți aci numai grație stipendeilor și nu au ca avere decât vanitatea...“.

* * *

Cum putea Maiorescu să compenseze inferioritatea sa socială decât încordându-și voința de a excela, de a străluci, ridicându-se, prin inteligența și voința disciplinată, cu mult deasupra lor? Iată acum apărând și funcționând, clar și din plin, com-

plexul de superioritate care s'a substituit pe nesimțite celui de inferioritate.

„Mă cuprinse iarăși acel sentiment de a voi să străbat; acea disperare că sunt necunoscut, acea *voință de a sparge barierele*“. „Eu luatul în răs a cărui minte ar vrea să sfredelească omenirea, a cărui simțire ar vrea să îmbrățișeze omenirea“.

Sforțările de a surmonta complexul de inferioritate reușesc fără întârziere și lasă loc unei ambiții, mândrii și încredere în sine nețarmurită: „Voi rămâne rece cu *superioritatea mea în mijlocul nulelor astea*“. Înainte însă de a ajunge aci, avea îndoeli și ambiții, cari alternează: „când sunt transportat în alte sfere, auzind o muzică de Mozart; când desper cu totul de *a-mi face un nume etern*“. „Când ași ști că-mi rămâne vre-un nume istoric m'ași ucide“. „Cum o să se mire ceilalți, când vor vedea ce are să iese din Titu-ista“. Pentru a triumfa și mai sigur asupra vrăjmașilor săi, Maiorescu n'a întârziat să-și facă, din cei care-l apreciau, un cerc de partizani și de discipoli, „o școală, a lui“, școala de filosofie, care nu scăpa atenției colegilor: „Unger, îmi trăda caracteristica mea, începu să zică: că eu de când venii în cameretă singurul plan al meu a fost să mă fac centru, eu singur ași fi confesat'o“.

Desigur Unger nu era prost psiholog. Această caracteristică a sa, adolescentul Maiorescu și o recunoaște și reușește a o pune în practică. El reușise a fi premiant întâi în ultimii doi ani ai Academiei Theresiane.

* * *

Acest complex de superioritate funcționa la el și la

venirea în țară, unde cultura lui îi înlesni accesul în sfera cea mai înaltă a societății, aceea a boierimii. Aci are aceleași lupte, ca și în Theresianum, pentru aceleași motive, însă era superior înarmat cu cultura sa excepțională și cu faima studiilor dela Theresianum, ceea-ce nu-i putu totuși evita oare care dispreț și ostilitate din partea unora ca frații Lahovary. De remarcat este că, în viața sa matură, nu face decât să reediteze parcă peripețiile, luptele și succesele sale din Theresianum. Ambiția reușită de a se face centru, de a crea o școală, a recruta discipoli și, prin aceasta și prilejul de a'și crea adversari înverșunați, a fost reluată și continuată, după cum se va vedea, și în activitatea sa matură. Toate acestea au confirma și adâncit și mai mult trăsăturile caracterului său, așa cum educația de acasă și viața în Theresianum i le schițaseră destul de pronunțat.

Ne putem deci explica perfect acea neînfrântă voință de a se surmonta, de a se stăpâni, voința mereu încordată, atentă, care se desvoltă ca orice funcțiune și facultate mult timp și intens exersată, după cum se atrofiază prin desuetudine. Peste natura originală se așează astfel o a doua natură, construită, voită, impusă și calculată, care disciplinează inteligența, o limitează, o frânează și o sterilizează, prin inhibiție, tăindu-i fecunditatea elanului creator prin frânarea severă, ascetică a imaginației creatoare. Un anume stil de viață, o atitudine care maschează felul natural de a fi, se crează și se fixează astfel cu timpul și definitiv, un stil de viață al cărui caracter este măsura, so-

brietatea, echilibrul, armonia, disciplina, și ale cărui consecințe binefăcătoare s'au manifestat, precum vom vedea, în domeniul culturii, în acela al criticei, în care rolul lui Maiorescu a fost covârșitor.

Cum voința și calculul domina totul în personalitatea lui; entuziasmul ce manifesta pentru filosofie, ca și elanurile către o spiritualitate etică înaltă, erau și ele voite și calculate, artificioase și convenționale. Căldura entuziasmului era artificială, lumina lui era rece, de-o răceală de ghiață care, prin chiar intensitatea răcelei ei, dă impresia unei false călduri. Aceasta explică de ce una din calitățile proeminente ale lui Maiorescu era aceea care, de obicei, se zice că este un omagiu adus virtuții, și care, într'un termen pejorativ, se cheamă ipocrizie. Omagiul adus virtuții era, în persoana sa, mai evident decât virtutea. El da mereu impresia nesincerității. Și precum s'a zis, despre un coreligionar politic al său, că la el totul era fals afară de argintărie, la Maiorescu totul era nesincer afară de nesinceritate. Față de prietenii săi cei mai buni, căroră fățiș le era cel mai bun prieten și părea că-i apreciază mult, Maiorescu, după cum d-l Iorga s'a amuzat s'o reveleze, a notat în Insemnări aprecieri care pun în perfectă evidență falsitatea sentimentelor sale aparente. Un fel de fariseism devenit cronic, o fățarnicie atent cultivată, luau aparența entuziasmului, a elanului etic. Însă acel entuziasm și ținută de înaltă corectitudine morală, de severitate s'a dovedit că nu avea decât valoarea unui rol adoptat, păstrat și reușit de minune, pe

care-l înfățișa ca pe o misiune culturală și politică, de înaltă și patriotică dezinteresare. Nimic mai strict, mai minuțios, mai legal decât actele sale în aparența lor, pe care o afișa, cu care se fălea, ca un adevărat sacerdot al ipocriziei.

Astfel s'a făcut mult caz de abnegația ascetică, cu care Titu Maiorescu a încetat de a mai pleda după plecarea sa de la Ministerul de Justiție, pentru a se conforma strict unei legi, pe care, ca ministru, o propusese parlamentului și acesta o respinsese. Or, desigur, tot dintr'un exces de scrupul anticipativ, dânsul aproape părăsise avocatura chiar cu câți-va ani mai înainte de a fi Ministru de Justiție și, probabil, tot în vederea acelei legi. Foarte adesea ascetismul său scrupulos era de felul acestuia.

Take Ionescu se amuza adesea să arate cum logica argumentațiilor lui Maiorescu, impecabilă în silogismele ei, pornea totdeauna dela premise false, pe care se silea cu abilitate să le ascundă. D-l Rădulescu-Motru, care a practicat multă vreme junimismul, făcuse o interesantă descoperire în anatomia idio logică a junismului. „Când un junimist, constata dânsul, urmărește un interes personal, el caută mai întâi o motivație, un principiu de ordin moral, dezinteresat, și-l prezintă sub eticheta acestui principiu. Const. Dessescu obicinuia să constate că Take Ionescu, în lupta politică, înarmat cu psihologia, a învins pe junimiști, Carp și Maiorescu, care se înarmau cu logica și morala. În realitate, junimiștii erau lipsiți și de psihologie și de logică și, cu excepția lui Carp, și de morală, căci morala și logica lor erau false și fățarnice.

Dacă ar mai fi nevoie de vre-o mărturie, care să ne confirme, putem invoca și următoarele linii de Delavrancea, adresate lui Caragiale:

„Maiorescu, *minunat ca tact și ca abilitaie, vecinic preocupat d'ași meremetisi consecvența: pare cea mai frumoasă teacă din care au sărit boaaele. Logic, exasperant de logic formal, dar delicat și cu minte ca un moșneag înțelept care a văzut multe și a știut să pătimească puține*“. (S. Cioculescu — *Viața lui I. L. Carageale*).

INEGALITĂȚI ȘI DISONANȚE

Am afirmat mai sus că voința disciplinată, voința încordată mereu, frânează imaginația creatoare, taie elanul fecundității intelectuale și dă inteligenței simțul măsurii și al armoniei, interzicându-i riscurile, aventura, desvoltând disciplina, cumpănirea, stăpânirea riguroasă a materialului cu care imaginația lucrează, de obicei, liberă de ori-ce constrângere. Inteligența poate fi, deci, creatoare, când imaginația este mai liberă; și ea este sterilă când se mărginește a frâna, dirija și disciplina acest material, grație unei voințe forte, severă, riguroasă și dominantă.

Incontestabil, în personalitatea lui Maiorescu inteligența n'a funcționat decât ca să frâneze, să disciplineze, să dirijeze, să organizeze, să măsoare, să armonizeze, să aprecieze. Dar nicidecum să creeze. Deaceea dânsul a și putut fi un neîntrecut profesor, mare pedagog, om de gust, teoretician estetic; animator da, creator deloc.

* * *

O remarcă a d-lui Rădulescu Motru, culeasă din însemnările zilnice, pune această afirmare în toată lumina și evidența ei.

Intors dela studii, încărcat de diplome: filosofie, drept, burduf de carte, cum se zice popular, adică aducând cu sine un enorm bagaj de cunoștințe superioare, de teorii, de sisteme filosofice, cum s'a manifestat Maiorescu, în țară? Te-ai fi

așteptat să înceapă a *debala*, în articole, conferințe și cărți, comoara de noțiuni înalte, de concepții frumoase, împărtășind'o mediului cultural în care trăia. Nimic din toate astea, ci pur și simplu a scris și tipărit o *gramatică pentru începători*, pentru care d-l Motru îi acorda, cu multă bunăvoință, un mare merit. Se poate să fie un merit, într'o privință; dar Maiorescu ar fi trebuit să merite niște merite mult mai mari. Ai zice că a gemut un munte ca să nască un biet șoarece. S'ar putea crede că dragostea fanatică pentru limba maternă a putut justifica această grabă de a-i servi, de a-i consacra prima preocupare și activitate intelectuală. Cum se explică atunci că își scria, în acelaș timp, însemnările sale în limba germană? Dacă cerebralitatea lui Maiorescu era sub presiunea marilor probleme ale filosofiei, cu intensitatea pe care o indică diplomele sale, era imposibil ca această tensiune să se descarce în direcția și pe liniile gramaticii elementare. Care filosof, care-și merită numele, s'a mai repezit întâi la regulile gramaticale, pentru ca numai mai târziu să revie la obiectul lui de predilecție?

Caracteristic este, iarăși, în această privință, notarea minuțioasă a stării timpului, cu însemnarea precisă a gradelor de căldură sau de frig, a variațiunilor atmosferice, care iau o bună parte din cuprinsul Notelor zilnice. De obicei, starea timpului, ploi, soare, căldură, frigul sunt subiectul celor săraci cu duhul, sau al conversației între oameni cari nu prea au ce-și spune, sau nu se cunosc, și cu care încep conversația ca introducere,

sau spre a lua un prim contact și a-și sonda reciproc gândurile.

Dar ca, în notele zilnice, când nu stai de vorbă decât cu tine însuși, să nu ai altceva să-ți spui, ca în aceste note, adesea scrise în grabă, să nu uiți mai nici-o dată a însemna variațiile temperaturii este uluitor și umilitor.

* * *

În însemnările zilnice ale lui Maiorescu, dânsul se arăta așa-cum era în realitate, îndărătul fațadei pe care și-o creiase prin voință: foarte inegal, lipsit de elanul cugetărilor înalte, adesea vulgar până la trivialitate, notând trivialități cari din decență nu se pot reproduce, deși un ziar a avut îndrăsneala să le redea textual. Un editor inteligent al Însemnărilor ar fi putut cruța memoria lui Maiorescu de aceste părți triviale, care-l prezintă în ipostaza pe care dânsul s'a silit, toată viața, și a reușit așa de bine, s'o ascundă. Importante și utile pentru studierea personalității lui Maiorescu, nu d-l Pogoneanu trebuia să-le publice, insistând chiar, în prefața cu care le-a dezonorat, că aceste note au fost scrise pentru sine însuși, nu pentru public deci nu pentru a fi publicate. Ininteligenta d-lui Pogoneanu este proverbială; numele său spațial implică chiar negația spiritului. D-l Pogoneanu, în viață fiind, exista inexistent și trecuse deja în neant, dacă nu ar fi avut să publice memoriile unui mort, care îi pot da ocazie să retrăiască iluzoriu din aureola personalității acestuia. De aceea

trebuința de a le publica, tocmai pentru că n'au fost scrise pentru a fi publicate. Vom vedea însă, mai departe, de ce nu d-l Pogoneanu trebuia să le publice și să le publice în tocmai cum sunt, fără discriminație și selecțiune și cu absolută lipsă de descernământ.

CADRUL ȘI AMBIANȚA

Interesant este de notat și cadrul de oameni în care trăia Maiorescu când l-am cunoscut eu. Printre aceștia, d-l Pogoneanu pare a fi fost cel mai de aproape, cel mai intim. Dar mai erau, în jurul său, la Universitate și, firește la Academie, Bogdan, Bianu. Și d-l P. P. Negulescu, deși mai depărtat spațial, (la Iași) îi era poate mai apropiat sufletește. Pe aceste personalități fantomatice se găsea un reflex searbăd, șters din ceea ce era Maiorescu. Îți făceau impresia unor încercări caricaturale de-al imita; tresăturile alese ale acestuia degenerau în personalitățile mediocre ale acestor intimi. Ion Bogdan părea o fire echivocă, întocmai ca culoarea bogatei podoabe exterioară a capului: un păr albicios, de-un alb care nu era nici albul venerabil al bătrâneții și nici blondul inocenței copilărești, era un alb *fourbe*. Nici-odată nu puteai afla dela dânsul dacă-ți este amic sau dușman, dacă te urăște sau te simpatizează. Ion Bianu era ceva de calibrul lui Pogoneanu, purtând stigmatele unui lung servilism în anticamera lui D. Sturza, grație exclusiv căruia acea imensă nulitate a putut fi ceva în țară, fără însă a ajunge să fie *cine-va*. Cât despre d-l P. P. Negulescu, d-sa se prezenta sub aspectul fragil a unui *omuleț* mecanic, cu mișcări sacadate, care mimau gesticulația lui Maiorescu. Când îl vedeam, evoluând în jurul acestuia, dedea exact impresia lui *Homunculus*, pe care Faust (Maiorescu) îl scosese atunci, proaspăt, din eprubeta sa miraculoasă. De-atunci d-l Negulescu, mult timp infe-

cund, a prins viață și am avut plăcuta surpriză să aflu că trăește în realitate, cugetă efectiv și realizează chiar un sistem de cugetare, de care, mărturisesc sincer, nu-l credeam capabil.

Este posibil că, din calcul, Maiorescu să fi căutat a ține cât mai aproape de el, oameni mediocri, *terni*, pentru ca, pe acest fond monoton, să strălucească și mai multe calitățile reale, pozitive ale personalității sale.

Mai era d-l Rădulescu-Motru, care însă, de timpuriu, s'a răslețit de Maiorescu, și M. Dragomirescu, care a căzut oare cum în erezie, de când s'a dedat la un desfrâu de teorii estetice și creații literare.

CONSERVATOR JUNIMIST

Când a devenit vacantă catedra de Sociologie și morală, pe care o suplineam, în calitate de conferențiar, am făcut o vizită la Maiorescu, care se retrăsese, pentru limită de vârstă, dela catedră. Aceași bunăvoință protectoare fățiș, ca și alte dăți; recunoștea meritele și drepturile mele la catedră, însă în cele din urmă îmi dădu următorul sfat: „Nu rămâne de cât să examinezi și D-ta situația și constelațiile politice și să te alături la acel grup de oameni, care ți-ar putea da sprijinul necesar pentru a obține dreptatea ce se cuvine meritelor D-tale“.

Am înțeles că trebuie să mă înscriu în clubul conservator, compus în bună parte din profesori universitari, cari erau a tot puternici în atribuirea catedrelor. Or eu eram însuflețit de convingeri socialiste și aveam aderențe liberale. De-atunci n'am mai putut trece pragul casei lui Maiorescu, neputând urma sfatul ce-mi dăduse.

S'a ținut un simulacru de concurs. Comisia era compusă din intimii lui Maiorescu. Au mai fost și alți concurenți pe lângă Pogoneanu și mine. Acesta a fost așa de lementabil că n'a putut fi recomandat; însă nici eu n'am fost recomandat, neobținând

majoritatea¹⁾. Intre timp Maiorescu devine Președinte de Consiliu și ministru de Externe, având ca Ministru de Instrucție pe Const. Dissescu. Intre Maiorescu și Dissescu s'a combinat atunci un târg, care a rămas de pomină. Maiorescu avea de plasat pe Pogoneanu la Univirsitate și Dissescu avea în diplomație un ginere care ținea să-l facă ministru plenipotențiar. Pogoneanu, care nici nu deschisese o carte de sociologie în viața lui, singurul din toți concurenții care nu puteau fi în nici un caz numit profesor de sociologie, a fost numit profesor, la Univertitate de Ministrul de Instrucție; iar Ministrul de Externe a numit pe ginerele acestuia ministru plenipotențiar la Sofia. Pogoneanu a primit să fie profesor pentru o specialitate de care era cu desăvârșire strein, și cu un scrupul tot atât de puținel ca și acela al impecabilului *moralist* Maiorescu, care a impus numirea lui, în perfectă cunoștință a situației. Și culme paradoxală a civismului: Catedra de Sociologie era și de *morală*. Firește.

Ii datoram lui Dissescu începutul carierii mele universitare — și timp de 7-8 ani mi-a dat tot

---

1) La Universitatea din Iași s'a operat la fel. Acolo, raportorul, care lucra din ordin, examinând scrierile mele, le-a găsit subversive pentru că îndrăsnisem să cercetez obiectiv valoarea concepțiilor socialiste. Aprecieri explicabilă cu atât mai mult cu cât autorul ei căzuse, de câțva timp, într'un fel de cretinism, consecință a unei senilități precoce. De altfel acesta n'a fost, la Universitatea din Iași, de cât un fac-simile sau, mai exact, o *replică* anticipată a lui Pogoneanu, în sprijinul căruia fusese acum mobilizat. Dacă memoria nu mă înșeală, el pare că se chema Găvănescu, sau așa ceva.

sprijinul său pentru ocuparea catedrei de sociologie chiar împotriva lui Pogoneanu, pe care-l sprijinea Maiorescu — precum datoram lui Maiorescu avântul meu entusiast în filosofie. Nu mi-ași fi putut închipui ca acești doi oameni, cari m'au încurajat și ajutat fiecare în parte, și unul împotriva celuilalt, se vor pune împreună de acord ca să mă silească a pune punct înainte de vreme carierei mele universitare demisionând dela conferința ce aveam.

Din partea lui Dissescu nu m'a surprins și nu m'a durut; era versatil, nestatornic și omenesc, fiind în chestiune cine-va care îi era prea de aproape. Din partea lui Maiorescu, m'a durut și m'a surprins. Imi făcea o jicnitoare nedreptate, omul care afișa sentimente de imparțialitate, de obiectivitate, de echitate și de înalte și nobile avânturi etice, pe care eu nu încetasem de a le crede sincere. Masca gravă a superiorității etice a căzut și de sub mască a apărut, cu impudoare, realitatea meschină, ce se ascundea sub ea, ruinând credința sinceră ce avusesem în impecabila dar iluzoria înaltă ținută de corectitudine morală ce afișa. Amintind acum anii de student, când Maiorescu a fost pentru mine un obiect de entuziastă admirație, și de adevărat cult, scriu aceste rânduri cu amărăciune și cu mare părere de rău, căci păstrez și azi ceva din admirația de atunci pentru calitățile sale mari și frumoase și nu regret decât decepția că am avut să constat unele scăderi cu care se îmbinau frumoasele sale calități.

Rămân recunoscător memoriei lui Maiorescu pentru tot ce-i datorez și ar trebui poate să-i fiu și mai

recunoscător pentru nedreptatea ce mi-a făcut. Îndepărtat dela Universitate, am avut tot timpul liber și toată libertatea să mă consacru aproape exclusiv cercetărilor sociale și filosofice, libertatea de a-mi exprima, în cărțile scrise, părerile și rezultatele meditațiilor mele, neavând a ține seama de nici-o restricție sau tradiție oficioasă, oficială, sau academică, neavând a menaja nimic și pe nimeni.

Am putut cultiva astfel, liber, acea libertate de cugetare pe care am învățat-o dela Maiorescu, pe care, ca profesor, mi-a permis-o și mi-a încurajat-o. Dacă timpul îmi va îngădui să sfârșesc cu bine ciclul lucrărilor mele sociale și filosofice și dacă ele vor avea vre-un succes, lăsând vre-o urmă în cugetarea omenirii, o repet, aceasta voi datora-o lui Maiorescu, care, îndepărtându-mă de la Universitate, mi-a procurat prilejul de a gândi liber, de a practica libertatea de cugetare ce de la el am învățat.

Scrierile mele, în limba franceză, publicate în streinătate, au avut mai puțin ecou în țară decât dacă le-ași fi difuzat după o catedră. Ca profesor mi-ar fi fost deschis drumul chiar și spre... Academie.¹⁾

Nu este dat ori și cui să fie filosof în țara lui. Imi rămâne însă privilegiul, discutabil poate, de a fi mai cunoscut, ca filosof, în streinătate, în Europa și chiar în America; și neputând mai mult mă mulțumesc și cu atât.

---

1) Atunci de sigur „vechiul meu amic“ și eminentul gânditor, Gr. Tăușan, în comunicările sale la Academie, mă trecea și pe mine pe lista filosofilor români, măcar așa mai la coadă, spre a-și menaja cel puțin și votul meu.

Ca concluzie, stăruiesc în afirmația mea că Maiorescu a fost un profesor incomparabil. Prin arta lui, prin entuziasmul său voit și calculat pentru filosofie, el a fost un mare animator, și încurajator al studenților săi. Nu a mai fost până la el și nu cred că va mai fi, după el, un mai mare profesor și pedagog la Universitățile noastre. Pentru dânsul profesoratul a fost o pasiune, un *rol* pe care-l juca cu o neîntrecută măiestrie, și dacă Maiorescu s'ar fi consacrat teatrului, ar fi fost poate cel mai mare actor al vremii noastre.

Ne rămâne să înfățișem pe Maiorescu din punct de vedere al operei sale culturale și al activității lui politice, al *rolului* pe care la jucat în dezvoltarea și disciplinarea culturii române mai cu deosebire.

CAP. II

FILOSOF ȘI CRITIC

Intrucât schițarea genezii și trăsăturilor intelectuale și morale ale lui Maiorescu, pe care am încercat s'o fac, este justă, este de sine înțeles că dânsul nu putea fi un spirit creator nici în filosofie, nici în literatură. Un animator entusiast da; un *creator de creatori de filosofie* și de literatură desigur; un apreciator și înțelegător al cugetării și al creațiunilor literare ale altora, în cel mai înalt grad și cu cel mai fericit succes, incontestabil, da.

În adevăr, în cugetarea filosofică, gândirea românească îi datorește cursurile sale de filosofie: germană, franceză, engleză, cu admirabilele lor calități de înaltă artă, de entusiasm, de avânt și cu scăderile lor, asupra cărora inutil să mai revin. Ii mai datorăm, încă, un manual de logică, însă foarte elementară, un fel de abecedar al logicii, care nu cuprinde decât teoria silogismelor rămasă dela Aristot, teoria inducției dela Bacon, și teoria metodelor experimentale precizate și stilizate de J. Stuart Mill. Toată importanta evoluție logică

care a urmat după J. Stuart Mill, n'a avut nici un ecou, în acel manual, care și-a păstrat neturburată forma cristalină, schematică și osificată. Prin felul ei, logica nu prea este susceptibilă de creațiune. Care nu mi-a fost surprinderea să citesc că acel abecedar de logică este „o lucrare de înaltă creație, la nivelul celor mai de seamă lucrări din străinătate, întrecându-le...“. Da, dar a lucrărilor de-acum 1400 de ani, sau de 400, sau acum în urmă de 80 de ani. Este adevărat că autorul acestei formidabile afirmații este un foarte distins jurist și jurisconsult, care însă este și filosof, însă probabil mai puțin informat în filosofie decât în specialitatea sa. Desigur printre juriști este cel mai filosof, cu excepția, poate, a lui Istrate Micescu; fără însă ca filosofia să-l împiedece a fi dintre cei mai eminenti juriști ai noștrii, dimpotrivă.

FILOSOFUL

Ca traducător al aforismelor lui Schopenhauer, Maiorescu a fost în nota sa cea adevărată, în rolul și competența sa specială și nimic mai strălucit și mai măestrit decât acea transpunere, într'o limbă românească de neîntrecută claritate și frumusețe, a cugetării filosofului german, el însuși cea mai înaltă, clasică și cristalină formă de expresie a gândirii germane. Este evident că având prea desvoltat simțul critic, acest simț s'a exagerat în spirit de autocritică care-l descuraja. Dat fiind că creațiile sale n'ar fi putut fi la nivelul filosofiei europene cu renume, a renunțat la veleitățile de originalitate ce ar fi putut avea. Mediocritatea îi repugna și la alții cu atât mai mult la el. De aci abținerea sa ascetică de a lăsa opere filosofice personale. Pentru aceasta îi trebuia o mare doză de îndrăzneală, de risc, dusă până la candoare, dacă nu până la un fel de eroică inconștiență. Or Maiorescu era omul măsurat, cumpănit, disciplinat, riguros și prea conștient, care compensa rarile sale îndrăzneli voite, riscate, prin reținerea constantă pe linia căilor mijlocii: *via aurea* a lui Aristot.

Am putea risca și altă explicație a abținerii lui Maiorescu de a întreprinde vre-o construcție filosofică cu pretenție de originalitate adevărată. El va fi datorat poate această ascetică modestie unei cauze pe care o aflăm în scrierea unui apologist al său din cei mai înflăcărați și pe care, dacă n'am fi aflat-o dela acesta, s'ar putea bănuși că am cu-les'o dela vre-un detractor al lui Maiorescu. Așa

aflăm dela d-l Soveja că, după trecerea examenului de maturitate la Theresianum (adică bacalaureatul) în Iulie 1858, Maiorescu pleacă la 3 Noembrie același an la Berlin, unde, chiar în primul an, ceru să treacă doctoratul la Universitate.

Pentru aceasta trebuia de regulă o frecventare de trei ani și rectorul Universității îi refuza cererea. Această cerere fu însă admisă de Universitatea din Giessen, de a cărei existență mulți n'avem cunoștință. Aci, Maiorescu își trecu doctoratul în filosofie, la 8/20 Iulie 1859, luând diploma *magna cum laude*. Adică în opt luni și cinci zile tocmai, spre marea surprindere și supărare a tatălui său, Ion Maiorescu (*Soveja*. — Titu Maiorescu p. 28-33). Acesta-i ceru să-și continue studiile la Paris. Același grabă febrilă și aici. „Abia înscris de câteva luni, la facultatea de drept, spune Soveja, noul venit obține permisiunea de a trece examenele fără frecventare și le trece pe toate în timp de un an și jumătate, iar Sorbona îi da echivalența doctoratului său filosofic cu licența în litere“ (Ibid, p. 35). Timpul acestui an și jumătate Maiorescu n'a stat pe loc, ci l'a împărțit între Paris și Berlin și în acest interval s'a și logodit cu fiica *consilierului juridic* Kremnitz din Berlin, unde dânsul își pregătea examenele ce avea să treacă la Paris (Ibid. p. 37). Pentru ca să obție două doctorate în așa de scurt timp, este evident că nu se putea decât grație unei inteligențe prodigioase supra umană. I s'ar putea reproșa însă lui Maiorescu o grabă în arivism fără pereche. Dar ceea ce este, evident este că, în timp de opt luni, omenește este

imposibil și deci este exclus ca să poată cineva asimila și aprofunda cugetarea filosofică a occidentului, chiar dacă ar fi dotat cu cea mai extraordinară inteligență.

Este greu, este chiar imposibil ca, stăpânind un bagaj filosofic redus la achiziția făcută în numai în câteva luni de lecturi, întrerupte și acelea de excursii, călătorii, serate mondene și serate muzicale, este greu și imposibil să ai destul material de idei și timpul necesar de reflectări, de concentrări de atenție, și de maturație pentru a-l elabora într'o construcție originală, într'o concepție personală, într'un *Weltanschauung* propriu al tău. Pentru aceasta, trebuie, nu ani, ci zeci de ani de lectură, de familiarizare cu operele filozofilor de seamă ai lumii, de pătrundere intimă a principalelor construcțiuni filozofice. Atunci numai, din frământarea și elaborarea acestui material, căzut în sub-conștient, poate să îmugurească o metodă sau o ipoteză originală, care să înflorească și să fructifice spontan într'un sistem de gândire metodică proprie. Or, graba, cu care Maiorescu și-a trecut doctoratul în filosofie, i-a făcut absolut imposibilă o serioasă familiarizare cu marile sisteme de gânduri și de-aici infecunditatea cugetării sale filosofice.

*
*
*

Că ulterior ar fi putut să completeze prin lecturi studiile incomplete, ar fi fost posibil pentru oricare altul afară de Maiorescu, ale cărui Insemnări zilnice arată prin ce peripeții și lupte a trecut îndată ce a venit în țară. La București și la Iași,

și apoi iar la București, Maiorescu s'a consacrat cu totul luptelor culturale și politice și s'a asvârlit în viltoarea unei *vieți mondene*, care i-a absorbit și ultima picătură de timp ce-i mai rămânea, fără să mai amintim că pentru a-și câștiga mijloacele unei vieți atât de intens *mondene* a trebuit să practice o avocatură străruitoare și cât mai fructuoasă.

Este cert că filosofia a fost pentru Maiorescu îndeletnicirea cea mai de predilecție. El a fost însă un amant pasionat dar infidel al ei. Entuziasmul său pentru filosofie era și real dar și voit, și cu atât mai mult voit cu cât împrejurările nu-i dau răgaz să i se consacre. Pentru viața mondenă, și succesele ei, Maiorescu a trădat filosofia. Lupta între filosofie și ambițiile vieții sociale și politice trebuia să fi fost tragică în viața lui, o adevărată dramă, în care a fost învinsă filosofia, de care a trebuit atunci să se despartă și care, forțamente, și ea, l'a părăsit. Poate aci este misterul că menajul lui Maiorescu cu filosofia a rămas infecund. Nu-i mai rămânea decât se cultive prin alții pasiunea lui pentru filosofie, să încurajeze cugetarea filosofică la studenții săi, ca un fel de lux la care el renunțase.

* * *

Lipsit de puterea de creațiune filosofică, Maiorescu, tocmai din cauza pasiunii sale filosofice refulată, a fost un creator de creatori, ceea ce nu este deloc puțin lucru, căci, după Bergson, și D-zeu nu este decât un creator de creatori. În adevăr, Maio-

rescu fără să fi creat un sistem filosofic, a creat o școală de filosofie și a însuflețit și influențat o pleiadă de filosofi. Inegali, foarte inegali, dâșii nu ezitau să-i recunoască influența exercitată asupra-le. D-nii Motru și P. P. Negulescu mai întâi, apoi I. Petrovici, M. Drăgomirescu, chiar d-l Pogoneanu și hai să zicem și d-l Gr. Tausan sunt fără îndoială fii spirituali a lui Maiorescu. Este drept că d-l Motru, cel mai substanțial dintre toți, s'a îndepărtat de timpuriu de concepția profesată de Maiorescu, luând calea psihologiei și a teoriei cunoștințelor, și în special a psihologiei experimentale; d-l Negulescu a îndrăznit să se aventureze pe de-alături; d-l I. Petrovici este un emancipat în toată puterea cuvântului și cel mai strălucit dintre discipoli, cel care a fructificat cu succes ceea ce era mai de valoare din moștenirea maioreșciană. Verbul său, graiul simpatic, arta sa de a stăpâni ideile și de a alege expresiile cele mai plastice pentru cele mai fine cugetări amintesc arta maestrului său și fac succesul strălucitei sale elocințe.

Rămân d-nii M. Dragomirescu și Pogoneanu. Cu aceștia doi problema este mai complicată. Puterea inhibitivă și deci sterilizantă asupra d-lui Dragomirescu a încetat la un moment; însă timpul pierdut a fost câștigat de acesta printr'o bogată eflorescență de teorii estetice cu tendințe științifice. Să recunoaștem, astfel, cu tânărul dar fin, insinuant și seducător critic și estetic, Șerban Cioculescu, d-lui Dragomirescu „*vaste ambiții constructive de edificii științifice*” și că acesta, la rându-i, cu toate că „se abătuse

dela critica intuitivă a frumosului, moștenită dela maestru, și-a crescut numeroșii săi discipoli în respectul criteriului și în cultul figurii lui Maiorescu“.

* * *

Cu d-l Pogoneanu lucrurile s'au întâmplat dimpotrivă. Exuberanța de doctrină a d-lui Dragomirescu, devine la dânsul impotență și complectă sterilitate. Ceeace era la Maiorescu putere de inhibiție și de sterilizare s'a exersat asupra lui continuă și cu toată puterea. Aceasta a frânat și a inhibat atât de opresif — dacă va fi avut ce frâna — aparatul de gândire al d-lui Pogoneanu, că l'a făcut incapabil să articuleze cea mai modestă veleitate de cugetare personală. A încercat un studiu al Eticei lui Wundt, însă a fost demascat și s'a spus că studiul era un simplu conglomerat de fraze, luate textual din Wundt, așa de ne abil, încât lucrarea, deși imprimată, a fost imediat retrasă din circulație. În privința d-sale este îndeobște împărtășită opinia că întruchipează desăvârșit paupertatea intelectuală și spirituală. *Insemnările zilnice* au avut neșansa să cadă în mâinile lui și să fie de el publicate. Memoria lui Maiorescu va fi deci pedepsită pe unde acesta a păcătuit...

S'a tipărit în aceste *Insemnări* foarte multă pleavă și așa mult gunoi (telegrame către birjari și hotelieri, telegrame de amânări de procese, dela electori și alegeri și câte alte lucruri insignifiante, triviale, jignitoare sau copilărești) cari îneacă, în text, scrierile și scăpările spirituale ale autorului lor.

Mulți se întreabă dacă aceasta ineptă nediscernare provine din ininteligență sau pur și simplu din calcul. În adevăr, publicate în întregime, ele formează deja, și vor mai fi, două groase volume, pe coperta cărora se etalează și se resfață numele lui Pogoneanu prin vitrinile librăriilor, cari abia acum au prilejul să afle de existența lui. Calculul i-a reușit de minune, căci deja i-a atras admirația unui viguros, generos și îndrăzneț cugetător și chiar filosof, ca amicul meu Tăușan, care nu-i precupește laudele. Vorba cea: *un philosophe trouve toujours un plus philosophe qui l'admire.*

Pentru a doua oară Maiorescu pescuește din nou pe Veniaminul lui spiritual. Acesta, pentru a scuza oarecum publicarea acestui gunoi inutil, de care trebuia măturate Insemnările, insistă să atragă atenția cititorilor că: „Cititorul nu are înaintea sa memorii, redactate de autor pentru cunoștința și informarea publicului, *ci simple note rezezi pentru uzul său personal*“ (vol. II, p. XIII).

Erau totuși, o repetăm, foarte importante pentru cunoașterea psihologiei autorului, dar atunci trebuiau triate de o inteligență plină de discernământ, care nu era la îndemâna d-lui Pogoneanu.

În felul său, putem deci spune că acest din urmă discipol maiorescian este poate cel mai reușit produs al școlii filosofice a lui Maiorescu, în ceea ce ea avea de negativ, de inhibitiv și paralizant, după cum Petrovici este fructul cel mai reușit al acestei școli, în ceace a putut avea de pozitiv, de fecund și artistic.

S'ar putea zice că *Dame Nature* a desbrăcat pe

unul de toate darurile cu care din belșug a împodobit pe celalt.

Să fie oare pentru aceasta că Maiorescu a ținut, cu orice preț, să aducă pe Pogoneanu la Universitate? În schimb se pare că același Maiorescu a făcut tot posibilul să împiedice unui Iorga accesul la Universitate, în favoarea d-lui Frolo. Avea probabil fobia instinctivă a oamenilor de putere de creație și de muncă excepțională, a căror libertate și expansiune nu se poate oprima și comprima.

Admirabil pentru studenți, profesorul Maiorescu a avut uneori mâna nefericită la alegerea profesorilor, când îi alegea după criterii cu totul streine valorii și pregătirii lor filosofice sau științifice. Recrutând partizani politici cu deosebire printre profesori, era firesc să recruteze profesori numai printre partizani, lucru care cadrează așa de puțin cu atitudinea de înaltă ținută morală pe care o afișa abil și ostentativ și care a înșelat pe mulți, pe foarte mulți.

CRITICUL

Trecând dela filosofie la critica și activitatea culturală a lui Maiorescu, personalitatea sa câștigă considerabil. Prin chiar structura spiritului său, care-i interzicea fecunditatea cugetării filosofice, era un critic de mare valoare, cunoscător și iubitor al literaturii, dotat cu un simț estetic și cu un gust artistic incomparabil. În acest domeniu, Maiorescu și-a exercitat cu mult succes, cu măiestrie, calitățile spiritului său măsurat, ponderat, armonios, gustul său fin și rafinat, intuiția care aprecia fără greș și stabilea valoriile literare și artistice. Am fost fericit să aflu, dintr'un articol al excelentului critic Cioculescu, că, față de poezii și scriitorii pe care-i aprecia, observa exact aceași toleranță și bunăvoință încurajatoare, pe care am avut ocazia să le constat și eu la profesorul Maiorescu: „flexibil la impresiile poezilor și mai ales nepărtinitor față de orice manifestare literară valabilă, chiar dacă nu intra ideologic în vederile lui“. Niciodată Maiorescu nu și-a îngăduit ingerințe asupra libertății artistului.

... Direcția sa asupra tinerilor era de o rară delicateță morală, ca să nu jignească susceptibilitățile de independență și originalitate și Titu Maiorescu a excelat în surprinderea talentelor și în sprijinirea lor generoasă“. Adică exact ceea ce făcea cu studenții săi în filosofie. Este de remarcă că constatarea mea este cu totul independentă de cea a d-lui Cioculescu deși convergentă. Această calitate este după mine cel mai frumos titlu de glorie pentru memoria lui Maiorescu și aci stă secretul

marei influențe ce a avut asupra literaturii românești, și poate contribuția lui cea mai de valoare la înălțarea și îmbogățirea producției noastre literare din vremea lui.

Dacă mă ocup aici de această parte a activității lui Maiorescu nu este pentru că mi-ași atribui vre-o competență, nefiind de loc în specialitatea mea, ci pentru a întregi oare-cum portretul acestei mari și impunătoare personalități culturale. Pentru aceasta n'am alt mijloc decât să recurg la cei mai cunoscători și autorizați reprezentanți ai criticii literare de azi și să culeg aprecierile lor cele mai caracteristice, cele mai obiective într'o scurtă sinteză cât mai cuprinzătoare.

* * *

La venirea lui Maiorescu în țară, două mari probleme se puneau pentru începătoarea și frageda cultură română: Chestiunea lingvistică a etimologiei, ortografie și axiologie, și chestiunea exuberanței și anarhiei producției literare de la noi, poezie și proză.

Toată lumea este de acord a recunoaște că, în acea fază a culturii noastre, exista un adevărat haos, o confuzie inextricabilă de noțiuni și de genuri, o inegalitate și în genere o mediocritate lamentabilă în toate ramurile de producție beletristică. Între vocațiune și amatorism, între chemați și nechemăți, nu era nici-o barieră; totul era un amestec nepermis: patriotismul declamatoriu servind ca criteriu de valoare literară, și cantitatea înlocuind sau măsurând calitatea. Versificația ținea loc

de poezie și proza bombastică și poezia declamatorie erau apreciate ca producție literară. Simțul critic și critica nu se iviseră încă, sau dacă exista una, aceea avea de scop să încurajeze producțiunea cu sau fără nici o valoare. Ea era apologetică; și grație acestei critici, grație complicității între ea și scriitori, epoca aceea se distinge printr'o inflație, care putea deveni cu timpul dezastroasă pentru cultura noastră. Prin acea complicitate dintre scriitori și comentatorii lor entuziaști se întreținea, „scrie d-l Cioculescu, confuzia între puținii adevărați scriitori și pletora gălăgioasă de nechemați, beneficiari ai unei îngăduinți vinovate“.

Ce trebuia făcut pentru a eși din acest haos, din această confuzie generală, pentru a țărături această inflație și a produce o reacțiune în potrivă, provocând o adevărată deflație literară? Pentru aceasta se cerea un spirit critic, sever și riguros, un criteriu just și obiectiv pentru stabilirea valorilor poetice, literare și artistice, un spirit foarte cultivat și deci familiarizat cu valorile clasice ale literaturii și artei, un gust educat în contactul cu operele de artă de valoare universală și deci sigur de el, simțul măsurii, al armoniei, intuiția care descoperă formele fără fond, și fondul inform; în sfârșit se cerea apariția unui om de autentică cultură filosofică, estetică și literară, care să știe să distingă, fără greș, poezia de versificație, și literatura de maculatură, să despartă arta de patriotismul declamatoriu.

Acel om a apărut atunci, la timp, în persoana lui Titu Maiorescu, care era unic în felul său. Era

unic în felul său, căci pe când alții, Bălcești, Kogălniceni, Ghica, Brătieni cultivaseră, care istoria, care dreptul, care economia, singur Titu Maiorescu, din această pleiadă, se consacrase filosofiei, esteticii, filologiei și literaturii. În chaosul supra-producției, în învălmășala și confuzia anarhică ce aducea cu sine inflația literară, în clocotirea acea de producție febrilă, cu orice preț, Maiorescu servi ca element catalisator neprețuit. Prin simpla lui apariție și intervenție, *compoziția* literară a țării noastre începu să se limpezească, să se aleagă și să se cristalizeze, în jurul lui, precipitându-se în câteva cristale, talente și genii cum nu mai fuseseră până atunci și cum n'au mai fost de-atunci: Alexandri, Creangă, Eminescu, Odobescu, Slavici, mai apoi Caragiale, ceva mai târziu Coșbuc, în cele din urmă Brătescu-Voinești, Goga, Sadoveanu, fără însă ca acești din urmă să se fi ridicat vre-unul la înălțimea celor primogeniți.

D-nii Cioculescu, V. Streinu și alții au descris amănunțit influența lui Maiorescu asupra acestor scriitori, direcția ce le-a imprimat, încurajarea, sfaturile, ajutorul de tot felul ce le-a oferit cu generozitate, cu desăvârșită desinteresare, sau, se poate zice, cu o generozitate inspirată de un interes înalt și nobil, pentru înălțarea și strălucirea literaturii române din vremea lui. Maiorescu a avut admirabila intuiție a confundării interesului acesta, mare și nobil, cu acel interes personal al lui, care-l preocupa din prima lui adolescență, de a-și câștiga un nume etern, căci distingând și încurajând valorile adevărate, ajutându-le să producă, își lega numele său

de aceste valori și numele lui se eterniza prin ele. Eminescu este nestimata fără pereche a nimbului cultural al lui Maiorescu. Și dacă am spus și repetăm că Maiorescu n'a creat nimic, căci spiritul său era inhibitiv, frânător, chiar negativ și steril, atât în filosofie cât și în literatură, el a avut darul, poate unic, de a creia creatori, mai cu deosebire în literatură.

„Inăbușindu-și propriile năzuințe de creație, era pregătit, scrie d-l Cioculescu, să gândească problemele literaturii noastre și să o judece necruțător“. Presupunere discutabilă. Maiorescu n'a avut ce înăbuși, la fel cu toți marii critici, cari, ca și el, cu prearari excepții, nici n'au avut pretenții de creatori. Este evident, că ei înșiși neproducând, erau cu-atât mai obiectivi, mai riguroși și mai la largul lor în judecata și prețuirea producțiunilor altora, știind că înălțimea operilor distinse, apreciate și încurajate de ei, triumfând, va aduce automatic și triumfal și înălțarea lor. Ca un șef de orchestră, care-și alege executanții dintre *premiers prix*, din cei mai buni artiști, din instrumentele cărora el pare a cânta prin mijlocirea acestor artiști, Maiorescu trebuia să aleagă, din scriitori și poeții timpului său, smântâna celor mai buni, să-i ajute să producă, să-i puie în valoare și prin ei să creeze simfonia literaturii române din vremea sa. Calitatea, strălucirea, înălțimea, armonia acestei culturi avea să mărturisească valoarea și să stabilească faima șefului orchestrii culturii române din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Pentru a ajunge aci, a trebuit să răstoarne idolii,

pseudo-poetii, să exercite o adevărată operă de iconoclast, care dărâma falsele valori, pseudo-poetii și pseudo-scriitorii cei cu formele fără fond. Dar această acțiune de alegere, de purificare nu se putea face delasine, și nici ușor și nici fără rezistențe îndârjite, lupte reacțiuni și contra-atacuri violente, dirijate contra lui Maiorescu.

LUPTA CULTURALĂ

Este însă de văzut dacă acea rezistență și acele atacuri nu erau și ele, într'un fel oarecare, explicabile dacă nu îndreptățite. Violența lor ar putea fi semnul sincerității nu numai decât al interesului. Maiorescu trăise prea mult în streinătate și mulți ani în ambianța aristocraților săi conșcolari dela Theresianum ca și în cercurile societății alese din Berlin, al căror acces îi fusese probabil înlesnit de relațiile sale dela Viena. Cultura serioasă și înaltă ce-și asimilase, îl diferenția prea mult de compatrioții pe cari i-a găsit la venirea lui în țară.

În această diferență stă și forța și partea slabă a situației sale. Aristocrat de cultură, profund sceptic, dacă nu chiar pesimist în toate privințele, forțamente cam cosmopolit ca sentimente și convingere, era deci cam indiferent față de înflăcărarea patriotică, liberală sau revoluționară a intelectualilor din București și Iași. I-a fost ușor, căci era inevitabil, să reacționeze contra literaturii patriotice sau literaturii revoluționare și a tendințelor exagerate latiniste.

În privința aceasta d-l I. Petrovici, cu tot cultul ce păstrează pentru Maiorescu, nu s'a putut împiedeca de a ne semnala scepticismul acestuia cu privire la realizarea idealului nostru național: „eu aud acest cântec de vre-o 50 de ani și am demult experiența că cea mai zădarnică îndeletnicire este proorocirea istorică...“. Chiar Bogdan Duică, în elogiul academic al lui Maiorescu, al cărui loc vacant îl ocupase, recunoaște că acesta, ca critic,

mai mult cosmopolit la început, se naționalizase cu timpul. După teoria lui Maiorescu, în adevăr, „un popor are dreptul la o existență națională și teritorială, nu în urma naționalității sale brute, ci numai în măsura contribuției sale personale la cultura omenească“. Dar pentru aceasta nu trebuie, mai întâi, să aibă acea existență națională și teritorială, își vor fi zis cu drept cuvânt adversarii lui Maiorescu? Este probabil că latinii exagerau tendința sentimentelor lor naționaliste, mai ales în literatură și etimologie, pe când Maiorescu nu prea avea ce exagera, sau exagera de partea cealaltă. Și ei voiau să producă o literatură, care să justifice dreptul nostru la naționalitate și care, ca orice lucru, nu putea fi, la început, decât confuză, mediocră, primitivă și intolerabilă pentru un om atât de cult ca Maiorescu.

El, care trăise poezia și arta adevărată, era sensibil la desonanțele vesificării, ale pseudopoeziei și ale artei false. Iar fondul fără formă, ritmica declamatorie, revoluționară și bombastică, pașoptistă, erau critici în parte întemeiate și valabile. Însă desigur, în bună parte, aceste critici se datorau faptului că noțiunile, care aveau un conținut anume pentru autochtoni, n'aveau nici unul pentru Maiorescu, fiindcă conținutul lor era experiența de viață din țară, pe care acesta n'o avea, din care cauză i se păreau, de multe ori pe nedrept, forme fără fond, vorbe goale, declamatorii etc. Totdeauna cuvintele și noțiunile, în care nu întră experiența noastră, ne par goale, dar este de văzut dacă ele nu sunt pline cu conținut din experiența celor ce

le utilizează. Era ca și cum Maiorescu ar fi vorbit altă limbă decât pașoptiștii. Nu se înțelegeau.

Intr'n articol, publicat, în 17 Decembrie 1861, în *Țăranul Român*, și republicat de d-l Bogdan Duică în anexă, găsim această apreciere în privința unei conferințe a lui Maiorescu: „să fie om de Doamne ajută, iar nu *de cei ce vorbesc numai ca să vorbească* și de care răsar la noi pe toate gardurile, ca să mă servesc cu înșele expresii ale domnului Titu“... „Să puie mai multă legătură în ideile sale căci ne-am frământat și ne frământăm încă mintea să înțelegem...“. Cum era să nu izbucnească între acești oameni și Maiorescu un conflict, cu toate patimile și calomniile profund regretabile, inumane ce s'au deslănțuit contra lui? Cuvinte goale, beție de cuvinte, formă fără fond și le puteau reproșa reciproc, căci noțiunile și cuvintele nu aveau același conținut pentru ambele tabere.

Și desigur dacă acea exuberanță literară inegală, dacă această eflorescență de lucruri medicore, acel avânt de inflație poetică și artistică, pe care avea să le critice, să le frâneze, să le disciplineze și să le valorifice Maiorescu, nu ar fi existat, cum s'ar fi putut manifesta și revela activitatea sa critică, pedagogică? Elanul era dat de alții, de cei cari scriau, gustau și încurajau producția existentă și el nu l'ar fi putut da; fără mediocritatea și de meritul acelora, meritele și valoarea lui Maiorescu ar fi inexistente. De aci probabil ostilitatea, lupta.

* * *

Cea de a doua mare problemă, pe care a între-

prins'o Maiorescu și care a ridicat în potrivea-i o tot așa de mare și îndârjită rezistență și luptă, a fost acea a lingvisticii. Și aici confuzia, haosul și rătăcirea erau atât de mari ca și în literatură. Existau două școli, acea a latiniștilor ardeleni (etimologiști, neologiști) și școala fonetică a bucovinenilor.

Și aici a trebuit să dărâme autorități consacrate, teorii absurde, pretenții neraționale, capricioase. Situația era cu atât mai delicată cu cât era un transilvănean care se ridica împotriva transilvănenilor. Dar și aici Maiorescu a reușit, a învins și tezele lui au triumfat. Grație lui am scăpat de *u* scurt, s'a fixat și știm acum când să scrim pe *â* cu *a* și când să-l scrim cu *i*.

Adversarii săi învinși, atât cei din literatură cât și cei din lingvistică, s'au coalizat și i-au înscenat scandaluri și procese scandaloase. Maiorescu a fost urât, calomniat, bârfit, jignit, lovit în toate felurile, așa cum i se întâmplase și la Viena, în Theresianum. Superioritatea lui, faima, gloria ce-și câștigase nu puteau să nu fie răsplătite cu suferințe îndurate, calomnii, atacuri veninoase. Dar toate acestea n'au făcut decât să-i sublinieze și mai mult meritul și să-i crească faima. Ceva mai târziu, ostilitățile de natură politică se adaogară la cele de ordin literar și numărul adversarilor săi coalizați cresc, la un moment dat, pe când acela al prietinelor descreștea.

Ca și în Theresianum, Maiorescu ține piept adversarilor și din prietini și admiratori sinceri el își organizează un cenaclu, acela al *Junimii*, în jurul

revistei *Convorbiri Literare*, al cărui centru era tot el și de astă dată. Grație acestei curase, atacurile fură simțite mai puțin și opera lui de construcție și de organizare literară și culturală putu fi păstrată și consolidată.

CAP. III

OMUL POLITIC

Pe terenul activității politice, personalitatea lui Maiorescu pierde toată strălucirea, cu toate că discursurile sale politice erau de-o elocință desăvârșită, dar numai ca formă și ca dialectică. Acțiunea și cugetarea sa politică au fost și mai sterile decât gândirea sa filosofică. Aici s'a isbit de oameni infinit mai preparați decât el: I. C. Brătianu, Rosetti, Kogălniceanu, Catargi, frații Lahovary, dintre cari cei mai mulți erau departe de a avea puterea verbului său. În politică, Maiorescu era un intrus, un nechemat. Atras aci mai mult de necesitatea imperioasă de auto-apărare și de aderenții săi literari, Maiorescu a putut fi de mai multe ori ministru, dar ca realizare n'a însemnat mare lucru. Dealtfel, chiar partidul conservator în jurul căruia a gravitat ca aliat, și în care a terminat prin a intra cu aproape toți junimiștii, însuși acest partid n'a însemnat și n'a realizat mare lucru pentru țara noastră.

Partid de aristocrație boierească — cu care Maio-

rescu avea aderențe și afinități firești, grație culturii sale și mai ales educației în școala aristocrației vieneze și berlineze, — nu avea legătură cu masele populare, țărănești sau negustorești, care-și găsisse expresia și exonența în mica burghezie roșie a liberalilor, partidul conservator n'avea alt rol decât a frâna avântul revoluționar, național-social și politic al Roșilor. Raționalist sceptic, de un indiferentism aproape cosmopolit, Maiorescu, incompatibil cu ideologia libero-revoluționară a lui Ion Brătianu, era potrivit admirabil cu aceea a lui Catargi, Carp, Lahovary, Iepureanu, Cantacuzino, etc.. Disprețul lui pentru gloatele populare mergea chiar mai departe decât al acestora.

DOCTRINA CONSERVATOARE ȘI ERORILE EI

Imprejurarea că Maiorescu și-a făcut studiile liceale în Theresianum a fost absolut decisivă pentru destinul său politic și cultural. De aci decurge și incompatibilitatea sa cu partidul activ și creator al roșilor liberali, și acel snobism vecinic cultivat al vieții mondene, arivismul feroce, graba de a se ridica, „a străbate și rupe barierele“ care l'a făcut să-și irosească viața în avocatură și să părăsească pe planul al doilea îndeletnicirea sa de predilecție cu filosofia.

Dela Theresianum și-a luat ca ideal al vieții sale sociale să nu caute și să nu frecventeze decât oameni de cea mai înaltă treaptă socială. Din notele sale zilnice vedem că aproape nu frecventa, la București, decât baroni și conți austriaci, germani și italieni din diplomație, și odrasle sau rude de-ale domnitorilor munteni și moldoveni: *al-de Stirbey*, *al-de Ghica*, *al-de Cantacuzino*, *al-de Rosetti*, etc.. Chiar expresia aceasta, de un vădit și calculat caracter de familiaritate, *al-de*, care se repeta cu o monotonie exasperantă, trădează *acroșarea* sa la acest soi de aristocrație, în a cărei familiaritate ținea să pătrundă și să persevereze. De aci dineuri și excursii nenumărate cu personagii aristocratice și diplomatice cu înalte titluri. De aci nevoia și înclinarea către o politică anti-liberală și mai ales anti-democratică, sub eticheta unor concepții reacționare și retrograde.

Maiorescu și adepții lui plecau în politică dela un punct de vedere eronat, adoptând o doctrină

cu desăvârşire falsă, a cărei eroare ştiinţa şi experienţa socială universală a făcut-o evidentă până şi minorilor, fără ca aceasta să împiedice pe unii întârziaţi să mai stărue în ea. Acest punct de vedere simplu, pueril era că un popor nu poate împrumuta ideile şi instituţiile altor popoare mai înaintate în civilizaţie, căci acestea ar fi, pentru el, forme fără fond. Fiecare popor să păstreze ce ştie, ce a învăţat dela înaintaşii lui şi să le desvolte în felul lui, fără să se uite la dreapta sau la stânga lui. Dacă popoarele ar fi urmat această teorie, omenirea ar trăi încă în cavernă. Şi este lamentabil că Maiorescu, cu inteligenţa şi cultura lui, a putut adera la această teorie infantilă, pe care a împărtăşit-o cu întreg partidul conservator, cu unele onorabile excepţii.

Intemeindu-şi politica pe această erezie, partidul conservator s'a condamnat iremediabil la sterilitate şi pasivitate. Ceeace a făcut forţa liberalilor este tocmai împrurarea că ei au practicat o politică inspirată de punctul de vedere contrar celui conservator. Ei au împrumutat legi şi instituţii liberale şi democratice dela civilizaţia occidentală, cu riscul chiar ca aceste împrumuturi să fie câţva timp superficiale, adică forme fără fond. Ştiau instinctiv că fondul va veni cu vremea, prin practica vieţii, aşa cum ştii că un altoi nobil pe-o tulpină de pom sălbatic se va prinde cu vremea şi va da roade mai bune. Liberalii au verificat astfel o lege sociologică, stabilită mult mai târziu de Tarde, după care orice imitaţie începe cu forma exterioară a activităţii, care cu vremea atrage şi creiază un

conținut potrivit cu forma. Maiorescu, observator sagace, a văzut că instituțiile împrumutate erau la început nepotrivite și goale, și a crezut că așa vor rămâne, sau că vor primejdi fondul pe care avea să-l modeleze. S'a oprit la calea jumătate a adevărului întrevăzut și nu este nimic mai nefast și mai dezastruos decât semi-adevărul luat și practicat ca un adevăr.

Concepția democratică a liberalilor era de a libera poporul român și a ridica masele populare; liberalismul occidental era un instrument necesar pentru acest scop. Ce putea fi teoria păstrării și dezvoltării instituțiilor moștenite? Să întărim și să adâncim legăturile cu Poarta otomană? Să păstrăm, să întărim și să dezvoltăm iobăgia? Alfabetul cirilic? Desigur, unele din aceste instituții conveneau aristocraților boeri, partizani ai lui Maiorescu.

Nu ignorez că aceasta racilă a spiritului lui Maiorescu avea rădăcina ei adâncă în curentul romantic și reacționar, ce se ridicase, în apus, împotriva raționalismului revoluționar și liberal, și care și-a găsit teoreticianii în Joseph de Maistre și Savigny, frații Schlegel, etc.. Aceștia au opus teorii raționaliste, mecaniciste, ce veneau direct dela Descartes, teoria organicistă, care venea dela Hobbes, prin de Maistre și juristul Savigny, Hegel, etc., — teorie, care dacă este pe jumătate adevărată, este în cealaltă jumătate profund falsă și dezastruoasă, reacționară și paralizantă, întrucât se opune progresului și îl înhibează, nimicindu-l. Statul poate fi socotit ca un adevărat organism, însă este un organism cu tendința netă de a deveni

un *organism rațional*, sau, după teoria lui Fouillée, un *organism contractual*. Ce este adevărat în teoria organicistă, este să aștepti câtăva vreme până ce altoirea instituțiilor să prindă, adică să aibi răbdare. Or, lui Maiorescu și conservatorilor noștri teoria organică, rău înțeleasă, adică contrariu de cum trebuia, le-a inspirat nerăbdarea și graba, dacă este posibil, de a rupe și distruge altoiul.

ASCENSIUNEA POLITICĂ. — DIFICULTĂȚI ȘI ABILITĂȚI

Așa se explică de ce partidul conservator și deci și Maiorescu, nu îndeplinea decât o acțiune de moderație, de rezistență, de reacțiune chiar. Nimic activ, creator, fecund în politica conservatoare. Mișcarea sa cea mai utilă, poate singură, era să gireze afacerile pe scurtele intervale, când partidul liberal se retrăgea în opoziție ca, într'un fel de vacanță, spre a se odihni, reface și câștiga, prin repaus, forțe noi. El asigură guvernarea țării până ce un fel de somn regenerativ repara uzura și ștergea oboseala anilor de guvernare lungă a liberalilor. Partidul liberal cu Brătienii, Goleștii, Bălcescu, Rosetti, Câmpinenii porniseră mișcarea patriotică de independență, de revoluție și de libertăți, pusese țara în fierbere, deslănțuise o activitate națională și revoluționară chaotică, ale cărei ecouri se reflectau și în producțiunea literară a timpului.

Însă, tot din sânul acestui partid a eșit omul de concepție creatoare, spiritul fecund de organizație, care avea să canalizeze revoluția și naționalismul liberal, să frâneze și să disciplineze mișcarea și activitatea deslănțuite, dându-le forme după tipare împrumutate. Partidul liberal a avut pe Maiorescu său și acesta a fost Ion C. Brătianu. Nimic nu putea fi mai contrastant decât aceste două personalități. Credința mistică, națională, populară, socialistă, vizionară, fecundă, creatoare, liberatoare și organizatoare a unuia era la antipodul scepticismului rece, sec, rațional, aproape cosmopolit și aristo-

crat al celuilalt. Unul a trebuit să creeze, să deslănțue mișcarea, activitatea pe care avea s'o canalizeze și s'o disciplineze, îmbrăcând-o în formele tuturor instituțiilor statului român, prezidând la crearea și liberarea acestui stat; celalt a găsit mișcarea literară creată gata, ca ecou al mișcării politice revoluționare liberale, care nu aștepta decât să fie disciplinată, organizată și valorificată de cineva. Acel cineva nu putea fi și n'a fost decât Maiorescu, și ar fi fost ori care altul s'ar fi prezentat cu pregătirea și calitățile lui.

În sânul partidului conservator ca și în mijlocul intelectualilor din Iași și București și ca și în Theresianum dela Viena, Maiorescu a cules puține simpatii, multe invidii și antipatii. Superioritatea lui și acea duplicitate, pe care a continuat a o justifica și desvolta, chiar ostilitatea invidioșilor, au făcut că Maiorescu nu a obținut totdeauna, în guvernele conservatoare, locul la care avea dreptul și care i se destinase. Astfel Maiorescu, spre marea dezolare a prietenilor și partizanilor săi personali, a strălucit prin absența sa din singurul important, lung și fructuos, guvern conservator-junimist (1889—94). Și-a atras acest ostracism, nedrept și desigur regretabil, prin prea marea sau poate, pentru prima dată, prea mica sa abilitate în jocul său echivoc între regele Carol și partidul său și între acest partid și Ion Brătianu și aceasta cu deosebire în chestiunea constituirii domeniilor Coroanei. Cochetarea cu Brătianu, intervenția în favoarea creerii domeniului regal, în divergență cu partidul său, dar în armonie cu raporturile sale cu palatul; in-

trigile puse în tratativele cu Ion Brătianu spre a le face să nu reușească, cerând acestuia ceea ce nu putea acorda, intrigi cari au paralizat și inutilizat un bărbat de stat ca P. Carp, care urmărea o colaborare cu liberalii, toate acestea au minat situația politică a lui Maiorescu în partidul Conservator.

Este drept că acest partid i-a fost adesea vitreg. Un ministru conservator, Tell, l'a dat afară dela Universitate. Nici un alt ministru conservator nu l-a reintegrat. A trebuit să vie un ministru ca Chițu, din guvernul lui I. Brătianu, ca să-i dea locul de profesor la Universitatea din București, care a făcut fala vieții sale și pe a Universității. Cum s'a purtat în schimb Maiorescu față de Brătianu, ne-o spune d-l Iorga, în memoriile sale. La Iași, când a murit Maiorescu, Ionel Brătianu i-a spus d-lui Iorga că Ion Brătianu considera pe Titu Maiorescu ca pe cel mai pătimăș și perfid adversar al său. Evident, Maiorescu găsisse în Brătianu stânca de granit de care se lovise și care-i rezistase; în el își găsisse nașul, care i-a contrariat ambițiile politice, reducându-l aproape exclusiv la o activitate culturală unde a fost atât de util. Că spre finele vieții, Maiorescu și-a realizat și ambiția sa politică, vom vedea cu ce preț și cu ce consecințe. Inșă, grație abilității sale, tenacității și stăpânirii de sine, cari nu contraziceau deloc duplicitatea caracterului său, dimpotrivă, el s'a menținut totdeauna în primele rânduri. Propriuzis, în politica activă, Maiorescu a fost partizanul, satelitul lui P. Carp.

Carp era un caracter dificil, bășos, intransigent,

de o rigiditate doctrinară în morală și în politică, căreia i-a datorat și faima și nesuccesul său. Dimpotrivă, Maiorescu, tolerant, mlădios și mai oportunist, înclinând spre tranzacții ca doctrină și compromis în acțiune, a reușit, în cele din urmă mai bine decât Carp, care, om dintr'o bucată, sincer, impulsiv, nu putea să fie destul de stăpân pe sine și pe spiritul său zeflemist. Din această cauză, Carp n'a putut să se urce pe culmea politică la care-i da dreptul valoarea și activitatea sa consacrată exclusiv politicii. Prin însușirile sale oportuniste, diletantul politic Maiorescu, indulgent, abil și îndemânat până la nesinceritate, s'a insinuat, sub firma lui Carp, atât de pe nesimțite, că a reușit să-și înlătore șeful și să-i ia locul la conducerea guvernării conservatoare. Culmea pentru care a muncit o viață întreagă Carp, i-a fost *subtilizată* de Maiorescu, având a prezida, el, în 1913, Conferința de Pace din București. Această substituie a fost o *performanță* de maestru, de o îndemânare elegantă, corectă în aparență, ca o ascensiune nedorită și necăutată, dar pe care nu o putea refuza, date fiind în circumstanțele, etc.. Presidând *Conferința păcii din București*, ca Președinte al guvernului român, post ce i s'ar fi cuvenit lui Carp, Maiorescu și-a legat numele de câștigarea Cadrilaterului, care atunci era o necesitate de moment, dar care, mai târziu, a avut consecințe neplăcute și trebuie să veghem și să ne întărim ca să nu mai aibă și altele.

Această substituie, cu toată aparenta ei eleganță și corectitudine, Carp și amicii lui n'au uitat-o, n'au

iertat-o și n'au încetat de a o considera ca o elegantă felonie. Să se fi adevărat astfel aprecierea profetică a conșcolarului Helm, dela Therasianun, care, după cum a raportat-o însuși Maiorescu, în *Insemnările zilnice*, a zis despre el: „ăsta este cel mai mare pezevenghiu din toată școala“? Cu certitudine, aceasta trebuie să fi fost și ultima părere a lui Carp despre Maiorescu.

LOCUL LUI MAIORESCU IN IERARHIA VALORILOR NAȚIONALE

Adevărata ascensiune și valoarea reală a lui Maiorescu a fost, trebuie să o recunoaștem, pe terenul cultural, în politica noastră culturală, unde succesul și meritul său au fost răsplata unei munci, ale unei competențe și autorități incontestabile.

Organizând producțiunea literară, Maiorescu a fost la rândul său un Brătianu al culturii române. De aceea, din tot partidul conservator și din junimism, singur Maiorescu era cel mai apropiat și care s'a apropiat mai mult de Brătianu, pe care-l aprecia, cu toate loviturile și încercările ce le suferise în lupta sa cu partidul liberal. Spiritul de organizare, de măsură, de înaltă pedagogie era comun acestor doi oameni. Unul a disciplinat activitatea febrilă a masselor, exuberanța lor, politica revoluționară; celalt producția literară chaotică, mediocră, confuză. Și dacă Maiorescu ne-a scăpat de tirania lui u scurt și ne-a impus cum să scrim pe â și pe ă, celălalt ne-a dat statul român independent, regatul, scăpându-ne de vasalitate, punând și bazele României Mari, și toate instituțiile economice, bancare, școlare, culturale, dintre care cele mai multe n'au dispărut încă până acești ultimi ani.

Comparând rolul lui Maiorescu pe terenul cultural cu misiunea îndeplinită de Ion Brătianu pe terenul politico-economic, credem că nu contrazicem ci rezumăm ceea ce spun și scriu cei mai fervenți partizani ai lui Maiorescu. Aceștia însă, n'au reușit,

sau n'au simțit trebuința, de a-l situa pe scara valorilor noastre naționale la locul ce i se cuvine, în comparație cu celelalte valori de alt ordin. Sunt bucuros că pot îndeplini eu acest lapsus.

Comparând pe Maiorescu cu Brătianu, cred că trebuie tot să mai insist și asupra deosebirilor dintre ei. A încuraja și a însufleți producțiunea genială a unui Eminescu sau Caragiale se poate compara cu creațiunea instituțiilor economico-financiare: Banca Națională, Creditele Rural și Urban, etc.? Căci importanța, proporțiile acestor instituțiuni, îndrăzneala și inițiativa lor, în ce privește viața politică și economică a țării, au fost de-o fecunditate incomparabilă. Tirania lui u scurt era mai mică de cât a Porții Otomane și mai ușor de învins.

Această comparație ne dă puțința de a măsura înălțimea treptei pe care fie care dintre aceste două mari personalități trebuie s'o ocupe în ierarhia valorilor noastre naționale.

Maiorescu a fost desigur și patriot și naționalist, căci a învățat, a trăit cu aceste sentimente din casa părintească. Patriotismul său era însă adesea prea ostentativ, poate tocmai pentru că avea să ascundă sau să mascheze un oare-care cosmopolitism aristocratic, de nuanță germano-austriacă. Fascinația culturii și a aristocrației nemțești, ce s'a exercitat asupra-i mult timp, l'a pătruns profund și l'a stăpânit tot timpul. Scurta trecere prin Paris n'a putut'o atenua.

Disprețul pentru „*metafizică republicană* de pe bulevardele Parisului“, cum zice și acum d-l Soveja, pe care 'l simția și-l afișa, și pe care l'a insuflat

și unora din discipolii săi, se prelungește și până azi. Grație unei nostalgii persistente, d-l Soveja, de pildă, oftează și acum după un dualism austro-român, cu care, în capul d-sale, dar numai acolo, s'ar fi putut înlocui dualismului austro-ungar, dacă nu l'ar fi împiedicat „oamenii educați pe malurile Senei“. Pentru d-sa, cultura franceză, prin 1860, era deja cam îmbătrânită ? Cum o mai fi cea de azi ? Dacă patriotismul celui care fu ministru sub ocupație și acela al maestrului său ar fi triumfat, n'am fi azi în România mare, ci poate într'o Ungarie mare.

Cu tot naționalismul său, Maiorescu a fost în parte cam străin de sufletul neamului, fiind străin și fără legătură cu masele populare dela sate și din orașe, pe cari le disprețuia sincer, din aristocratică disprețuire a *metafizicii republicane* și revoluționare, chiar atunci când se găsea obligat să le ajute să se ridice prin instrucție și școale.

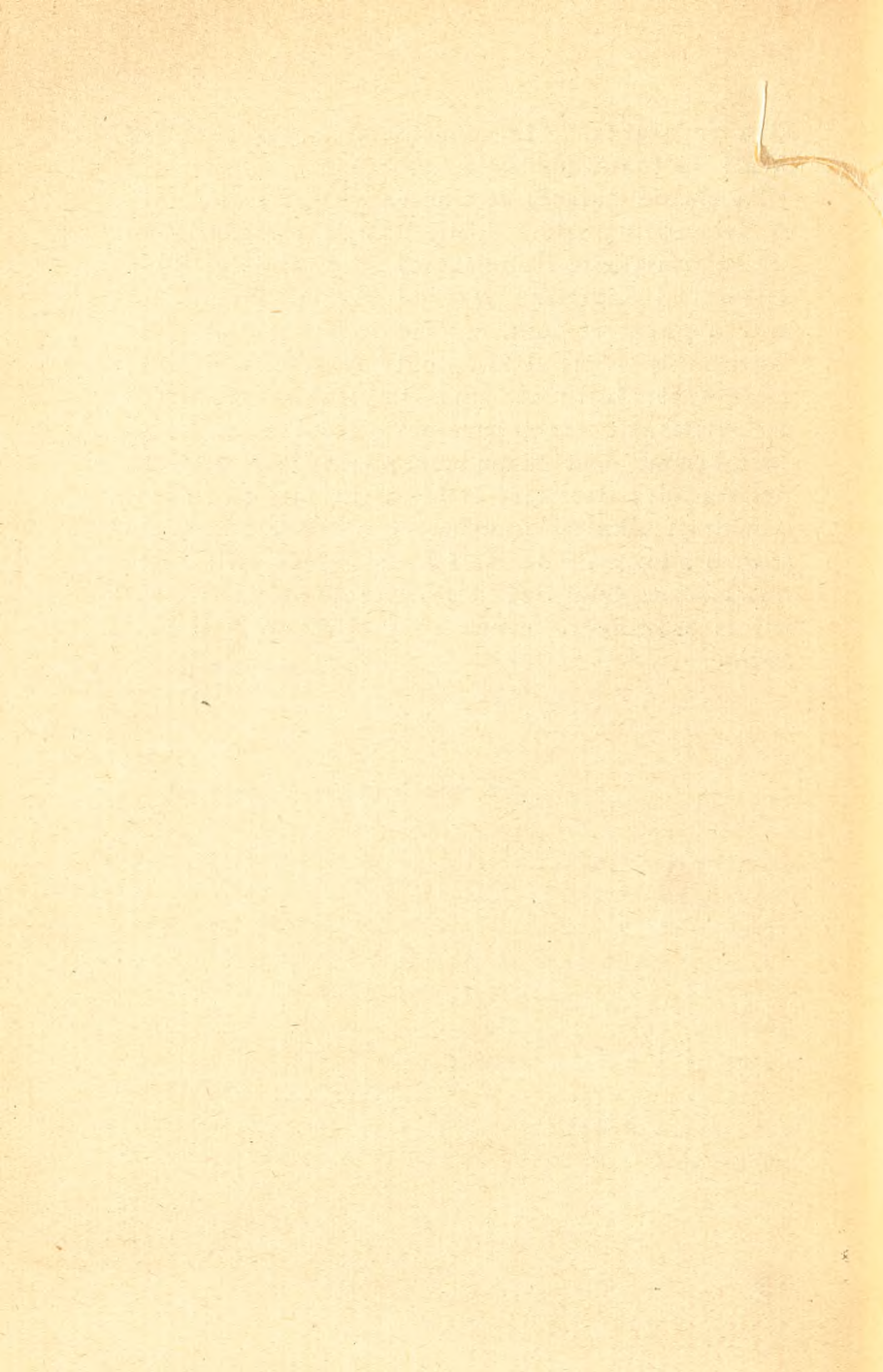
* * *

Eșirea din viață a lui Maiorescu, în momentul în care a avut loc, a fost din cele mai triste și dureroase. Inchizând ochii, el a lăsat țara înfrântă și îngenunchiată. Nu acesta fusese visul, idealul său. A avut însă, în ultimele săptămâni ale existenței sale pământești, momente de sublimă atitudine și luciditate. Când toți credeau, la București, că s'a isprăvit cu destinul liber al neamului, singur Maiorescu pare a fi avut, aci, speranța și viziunea eșecului german și credința în liberarea țării. Mândria lui de român, de fiu al lui Ion Maiorescu, s'a trezit și a reacționat demn, când Mackensen l'a invitat la o întrevedere.

El a refuzat net, în termeni și cu o atitudine demnă de toată admirația noastră.

S'a zis de curând, de cine-va cu mare autoritate că Maiorescu poate fi iubit, atât cât a iubit și el pe alții, că poate fi stimat, dar admirat de ce? După impresia și experiența mea personală, Titu Maiorescu a putut fi iubit, însă de foarte puțini, și de foarte mulți urît; el însă poate fi admirat de toți; stimat însă, întru cât stima implică recunoașterea unei înalte, sincere și impecabile ținute etice, Maiorescu stimat poate fi mult mai puțin decât admirat. Aceasta spre deosebire de Ion Brătianu, care a fost și iubit, și admirat și stimat, cu o iubire, cu o stimă și cu o admirație de așa fel, că aniversările sale n'au avut trebuință să fie glorificate ostentativ prin mii de articole și nenumărate discursuri și conferințe.

OFICIUL DE LIBRARIE
Societate cooperativă
de editură, librărie și tipografie

Lei 10 ✓ 5 lei.

PREȚUL LEI 30.